

78-82

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ
ԴՐԱՍՏԱՄԱՏ ԿԱՆԱՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
ԱԶԳԱՅԻՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՇԻՐԱԿ ԱՐՏԵՄԻ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

ԾՈՎԱՅԻՆ ԵԼՔԻ ՀԻՄՆԱԳՐԱՐՑԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
1919-1920ԹԹ.

ԻԳ.00.04 «Միջազգային հարաբերություններ» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների
թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ 2015

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Երևանի Պետական Համալսարանում

Գիտական ղեկավար՝ պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Գ. Հ. Պետրոսյան

Պաշտոնական ընդհանրություններ՝ պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Է. Սինապյան
պատմական գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ Կ. Խաչատրյան

Առաջատար կազմակերպություն՝ ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ

Ատենախոսության պաշտպանությունը տեղի կունենա 2015թ. սեպտեմբերի 18-ին, ժամը 16.00-ին ՀՀ ՊՆ ԱՌՀԻ-ում գործող ՀՀ ԲՈՂ-ի 056 «Քաղաքական գիտություններ և միջազգային հարաբերություններ» մասնագիտական խորհրդում:

Հասցե՝ ՀՀ, 0037, ք. Երևան, Կ. Ուլենցու փողոց 56/6:

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ՊՆ ԱՌՀԻ-ի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2015թ. հուլիսի 27-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար,
պատմական գիտությունների դոկտոր

Պ. Ա. Չոբանյան

Հարգալից ծանուցանում եմ Ձեր հարցը և պատրաստ եմ լինելու համար անհրաժեշտ օգնություններ ցուցաբերելու:

ԱՏԵՆԱՒՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆԴՈՒՄԻ ԲՆԻԹԱԳԻՐԸ

ՅԵՄԱՅԻ ԱՐԴԻՎԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Հայաստանի առաջին Հանրապետության միջազգային դրության և արտաքին քաղաքականության խնդիրներից են Հայաստանի ծովային ելքի և դրա հետ սերտորեն առնչվող մերձսևծովյան տարածքների հիմնախնդիրները, որոնք այսուրև դառնում են Հայաստանի արտաքին քաղաքականության կարևորագույն խնդիրների թվում:

Ծովային ելքի հարցի լուծումը, Հայաստանի նորանկախ Հանրապետության հետագա գոյության և զարգացման հեռանկարի տեսանկյունից դիտվում էր որպես արտաքին քաղաքականության հիմնական առաջնահերթություններից մեկը: Այդ պատճառով էր, որ Հովհ. Քաջագունու կառավարությունը 1918թ. դեկտեմբերին Ա. Սևարյանի գլխավորությամբ Փարիզ մեկնող ՀՀ պատվիրակությանը տված ցուցումներում սկզբունքային կարևորություն էր տալիս դեպի ծով ելքի խնդրին, նույնիսկ ավելի մեծ կարևորություն, քան տարածքային հարցն էր: Իսկ Պողոս Նուբարի գլխավորությամբ Եվրոպայում գործող Ազգային պատվիրակությունը, ավելի ծավալուն տարածքային պահանջներ առաջ քաշելով (Արևմտյան Հայաստանի բոլոր նահանգները և Կիլիկիան) խնդիր էր դնում ծովային ելք ապահովել թե՛ Սև և թե՛ Սիջերկրական ծովերով:

Այսօր էլ այլընտրանքային ծովային ելքը Հայաստանի համար շարունակում է առաջնային մնալ: Այդ ելքը կարող է լինել Տրապիզոնի կամ մեկ այլ թուրքական նավահանգիստ, սակայն արցախյան հակամարտությամբ պայմանավորված թուրքիայի նախապայմանների քաղաքականության արդյունքում թուրք-հայկական սահմանը դեռևս շարունակվում է փակ մնալ: Ուստի Հայաստանն ավելի արմատական քայլեր պետք է ձեռնարկի: Հայոց ցեղասպանության հարյուրամյա տարելիցի այս խորհրդանշական ժամանակաշրջանը պետք է դառնա համայն հայության և առաջադեմ մարդկության ջանքերի միավորման մի սկիզբ-հանգրվան ցեղասպանության ճանաչման և արդար հատուցման հասնելու համար, որի դրսևորումներից մեկն, անշուշտ, պետք է լինի թուրքիայի տարածքով ազատ ծովային ելքի հնարավորությունը:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐՆ ՈՒ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ: Թեմայի ուսումնասիրության նպատակը Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմության չհետազոտված հիմնահարցերից մեկի լուսաբանմամբ՝ պատմության որոշակի բացը լրացնելն է, այսինքն՝ առաջին Հանրապետության ծովային ելքի հիմնախնդրի համակողմանի ուսումնասիրումը, որն անմիջականորեն առնչվում է տարածաշրջանում ծավալվող միջազգային հարաբերությունների բարդ ու խնդրված խնդիրներին: Հետազոտության հիմնական խնդիրներն են ուսումնասիրել.

1. Ծովային ելքի հարցը որպես Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության գերխնդիրներից մեկը:
2. Անտանտի տերությունների և խորհրդային Ռուսաստանի դիրքորոշումը Հայաստանի ծովային ելքի հարցում:
3. Կիլիկիայով դեպի Սիջերկրական ծով ելքի հիմնահարցը և դրա ծախողման պատճառները:
4. Տրապիզոնով դեպի Սև ծով ելքի հիմնախնդիրը հայ-հունական հարաբերություններում:
5. Լազիստանով ծովային ելք ձեռք բերելու հիմնահարցը հայ-վրացական հարաբերություններում:
6. Բաթումով ծովային ելք ունենալու խնդիրը հայ-վրացական հարաբերություններում:
7. Արդահանը որպես մերձսևծովյան տարածքների նախադուռ և վերջինիս պատկանելիության շուրջ հայ-վրացական առձակատումը:

Ուսումնասիրության առարկան Հայաստանի առաջին Հանրապետության ծովային ելքի հիմնախնդիրն է:

Ուսումնասիրության օբյեկտը Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունն է:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսությունը շարադրելիս աշխատել ենք զերծ մնալ գաղափարաքաղաքական կապանքներից ու ազդեցություններից: Հիմք ենք ընդունել պատմական ճշմարտությունը, օբյեկտիվությունը և անաչառությունը: Ձգտել ենք լինել անկողմնակալ: Մեր կողմից կիրառվել է սկզբնաղբյուրների և այլ նյութերի պատմաքննական, պատմահամեմատական և վերլուծական մեթոդները:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹԸ: Գիտական նորությամբ այն է, որ Հայաստանի ծովային ելքի հիմնահարցն առաջին անգամ է հետազոտվում հայ պատմագիտության մեջ: Առաջին Հանրապետության դիվանագիտության պատմության այս կարևոր բացը լրացնելուն է միտված սույն ուսումնասիրությունը:

Խորհրդային գաղափարայնացված պատմագրությանը հնարավորություն չէր տրվում նման թեմայով անաչառ հետազոտություն կատարել, սակայն սփյուռքում ևս այս հիմնահարցի

վերաբերյալ ուսումնասիրություններ գրեթե չեն կատարվել: Ափյուռքի և հետխորհրդային պատմագրության մեջ հակիրճ և հպանցիկ անդրադարձ կա միայն Բարունի վերաբերյալ Փարիզի վեհաժողովի շրջանակներում տեղ գտած հայ-վրացական տարակարծությունների, թուրք-հայկական պատերազմի սկզբում Վրաստանի կողմից Արդահան գործ մտցնելու և թուրքիկ կերպով Հայաստանի ծովային ելքի հարցում Անտանտի տերությունների դիրքորոշումների մասին:

Ատենախոսությունն իր մեջ ընդգրկում է խնդրին առնչվող հիմնահարցերի գրեթե ողջ համախումբը, ինչի արդյունքում ստեղծվել է մի ամբողջական ու համակողմանի ուսումնասիրություն: Բացի վերոնշյալից գիտական նորույթ են պարունակում հետևյալ խնդիրները, որոնք համակողմանիորեն ուսումնասիրվել են ատենախոսության մեջ.

1. Ծովային ելքի հարցը որպես առաջին Հանրապետության արտաքին քաղաքական գերակայություն:
2. Անտանտի տերությունների և խորհրդային Ռուսաստանի դիրքորոշումները Հայաստանի ծովային ելքի հարցում:
3. Վրաստանի, Հունաստանի (նաև պոնտահույների) և Ադրբեջանի դիրքորոշումները Հայաստանի ծովային ելքի հարցում:
4. Կիլիկիան, Տրապիզոն, Լազիստանը և Բաթումը որպես Հայաստանի ծովային ելքի հնարավոր տարբերակներ և դրանց ծախսով պատճառները:
5. Արդահանը որպես մերձսևծովյան տարածքներ դուրս գալու հիմնական նախադուռ և նրա շուրջ առաջացած հայ-վրացական առձևակատումը:
6. Հայկական զույգ պատվիրակությունների գործունեությունը Հայաստանի ծովային ելքի հարցում:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ԿԻՐԱՍԿԱՆ ԵՆԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսության մեջ կատարված գիտական երաժիշտությունները կարող են օգտակար լինել մեր նորանկախ հանրապետության արտաքին քաղաքականության և դիվանագիտության իրականացման գործում, քանի որ Հայաստանի առաջին և երրորդ Հանրապետություններն ընդհանուր շատ զօծեր ունեն: Ուստի, դժվարին իրավիճակներում որոշումներ կայացնելիս, Հանրապետության արտաքին քաղաքականության պատասխանատուները կարող են հաշվի առնել խնդրո առարկայի վերաբերյալ առաջին Հանրապետության դիվանագիտական փորձն ու բացթողումները: Ուսումնասիրությունը կարող է օգտակար լինել նաև պատմաբանների, ուսանողների և Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմության հետաքրքրվողների համար:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ: Ժամանակագրական առումով ատենախոսությունն ընդգրկում է մոտ երկու տարի 1919թ. հունվարից մինչև 1920թ. դեկտեմբեր, այսինքն անգլիացիների կողմից Կարսի մարզը Հայաստանին հանձնելու գործընթացի և Փարիզում հայկական զույգ պատվիրակությունների գործունեության սկզբնավորումից մինչև թուրք-հայկական պատերազմի ավարտը, որի ընթացքում Վրաստանը գործ մտցրեց Արդահան ավելի արելով հայ-վրացական հարաբերությունները: Սակայն ուսումնասիրվող հիմնախնդիրների սկզբնավորման պատմաքաղաքական ակունքների և հետագա իրադարձությունների զարգացման մասին ավելի հստակ և ամբողջական պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ ենք համարել անդրադառնալ նաև այլ փաստերի և իրադարձությունների ընդլայնվող թեմայի ինչպես ժամանակագրական, այնպես էլ ուսումնասիրվող հիմնահարցերի շրջանակը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՍԿԶԲՆԱԳՐՅՈՒՐՆԵՐԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ: Թեմայի ուսումնասիրության համար օգտագործվել են մեծ թվով նյութեր, որոնք պայմանավորված կարելի է բաժանել մի քանի խմբի: Առաջինն արխիվային սկզբնաղբյուրներն են փաստաթղթեր, վավերագրեր և այլն, որոնց զգալի մասը շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ: Դրանք մեր կողմից հայտնաբերվել են ՀՀ Ազգային արխիվի (ՀԱԱ) և Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի բանգարանի (ԳԱԹ) տարբեր ֆոնդերում¹: Այդ ֆոնդերից առանձնապես կարևորվում են ֆոնդ 200-ը (ՀՀ արտաքին գործերի նախարարություն) և ֆոնդ 276-ը (այժմ՝ ֆ. 275-Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչություն): Հայկական արխիվներում պահվող մեծաքանակ նյութերը էապես նպաստել են խնդրո առարկայի բացմաշերտ և համակողմանի ուսումնասիրության գործում: Սակայն, երբեմն հանդիպում են այնպիսի արխիվային նյութեր, որոնք, հանդիսանալով ժամանակի գործիչների սուբյեկտիվության կնիքը կրող փաստաթղթեր, սովորել են նետում պատմության անաչառության վրա: Ի դեպ նման միտում երբեմն նկատվում է նաև վերջիններիս կողմից հեղինակված աշխատություններում: Նման դեպքերում մենք առաջնորդվել ենք պատմաբանական մեթոդով աշխատության անաչառությունն ու օբյեկտիվությունը պահպանելու նպատակով:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 198, 200, 206, 223, 276(որ 275), ԳԱԹ, ՀՀԳ արխիվ, Բոստոն, քիվ 4063:

Ցավոք, տարաբնույթ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով մեզ չհաջողվեց օգտվել վրացական արխիվներից, սակայն շարադրանքի անաչառությունը պահպանելու նպատակով ուսումնասիրության մեջ լայնորեն օգտագործվել են թեմային առնչվող վրացի հեղինակների բազմաթիվ աշխատություններ, որոնց կանդիդատանոց ստորև:

Երկրորդ խմբի մեջ են մտնում հրատարակված տպագիր սկզբնաղբյուրները՝ հուշագրեր, որոշումներ, փաստաթղթերի ժողովածուներ² և տպագիր մամուլը³, որը հանդիսանալով ժամանակի հասարակական-քաղաքական շրջանակների տեսակետների և կարծիքների արտահայտման հիմնական հարթակը, լայնորեն լուսաբանել է խնդրո առարկային վերաբերվող առանձին հարցեր: Թեմայի ուսումնասիրության համար հատկապես կարևոր նշանակություն է ունեցել Ջոն Կիրակոսյանի խմբագրությամբ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)» փաստաթղթերի ժողովածուն⁴, որտեղ ներառված խնդրո առարկային վերաբերվող մեծաքանակ փաստաթղթեր լույս են սփռում պատմական ճշմարտության վրա: Տրապիզոնից առնչվող հայ-հունական հարաբերությունների վերաբերյալ արժեքավոր նյութեր է պարունակում Հ. Բարթիկյանի թարգմանությամբ հունական արխիվային նյութերի ժողովածուն⁵:

Երրորդ խմբի մեջ են մտնում վտարանդիության մեջ առաջին Հանրապետության շրջանի հայ և վրաց գործիչների, ինչպես նաև սփյուռքի պատմաբանների կողմից հեղինակված մենագրությունները, հուշագրություններն ու աշխատությունները: Դրանց թվին են պատկանում Ս. Վրացյանի⁶, Ա. Խատիսեանի⁷, Ղուկ. Քաջազունու⁸, Ա. Ջամալյանի⁹, Ռ. Տեր-Մինասյանի¹⁰, Ն. Ժորդանիայի¹¹, Գ. Լազեանի¹², Ա. Նասիպեանի¹³ և այլոց աշխատությունները:

Հայաստանի ծովային ելքի և Լազիստանի ու Բաթումի հարցերում հայ-վրացական տարակարծությունների խնդրին հատկապես հանգամանորեն է անդրադառնում Ա. Ախարոնյանը¹⁴: Ախարոնյանի օրագրում բավականին խորն անդրադարձ կա նաև Կիլիկիայի խնդրին որպես դեպի Միջերկրական ծովի ելք, ինչպես նաև Հայաստանի ծովային ելքի հարցում մեծ տերությունների դիրքորոշումներին: Նրա շարադրած քաղաքական օրագիրը, որպես կենդանի հուշամատյան, հնարավորություն է տվել մեզ ուսումնասիրելու և մեկնաբանելու վերոնշյալ խնդիրները: Այդ հարցերին առնչվող հակոտնյա վրացական տեսակետները տեղ են գտել Զ. Ավալովի մենագրության¹⁵ մեջ: Այն մեծ ծավալի փաստական նյութ է պարունակում և հաճախ օբյեկտիվ ու անաչառ գնահատականներ հինչեցնում հայ-վրացական հարաբերությունների մասին: Գեներալ Գ. Կվինիտաձեի հուշագրությունում¹⁶ բավականաչափ

² Հայկական հարցը խաղաղության կոնֆերանսի առաջ, Թիֆլիս, 1919, քաղվածքներ Գ. 3, Դ. 9-րդ ընդհանուր ժողովի որոշումներից, Երևան, 1919, Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի միատերի արձանագրություններ: 1918-1920թթ. Ա. Վիրաբյանի խմբագրությամբ, Երևան, 2010, Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Գ. Գալոյանի և Վ. Ղազարյանի խմբագրությամբ, Երևան, 2010, յառաջադրանք Զ. Գալոյանի, Գ. Գալոյանի, 1955 (Վրացական տարեգրություն, հ. 1, Թիֆլիս, 1955), շոթաշոթաշոթ շոթաշոթ շոթաշոթ շոթաշոթ, Գ. Գալոյանի, 1941, (Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարը, գիրք 2, Թիֆլիս, 1941), Օկкупация и фактическая аннексия Грузии. О политической и правовой оценке нарушения договора между Грузией и Советской Россией от 7 мая 1920 года. Документы и материалы, Тбилиси, 1990, Севрский мирный договор и акты подписания в Лозанне, Москва, 1927.

³ «Նոր Աշխատավոր», «Կոմունիստ», «Ճակատամարտ», «Ժողովուրդ», «Ժողովրդի ծայն», «Երթուղի» («Երթուղի»), «Երբեմն», «Ջամալ»:

⁴ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Զ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972:

⁵ Հունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական հարաբերությունների մասին առաջին Հանրապետության շրջանում (1918-1920), հունարենից թարգմանեց Հ. Բարթիկյանը, Երևան, 1998:

⁶ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993:

⁷ Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968:

⁸ Քաջազունուի Ղուկ., Հ. 3. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլևս, Վիեննա, 1923:

⁹ Ջամալյան Ա., Հայ-վրացական կնիքը, Երևան, 2011:

¹⁰ Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հատոր Է, Երևան, «Ադանա», 1991:

¹¹ Жордания Н., За два года, Тифлис 1919, նույնի Наши разногласия, Париж, 1928, նույնի Моя жизнь, Париж, 1968:

¹² Լազեան Գ., Հայաստան և հայ դատը հայ և ռուս յարաբերութիւններու լուսին տակ, Երևան, 1991:

¹³ Նասիպեան Ա., Բրիտանիա և Հայկական հարցը 1915-1923, Պեյրութ, 1994:

¹⁴ Ախարոնյան Ա., Սարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան: (Քաղաքական օրագիր), Երևան, 2001:

¹⁵ Авалов З., Независимость Грузии в международной политике 1918-1921гг., Париж, 1924.

¹⁶ Квинитадзе Г. И., Мои воспоминания в годы независимости Грузии, 1917-1921, Париж, 1985.

փաստեր կան Արղահան վրացական զորքերի ներխուժման վերաբերյալ: Գեներալ Կլիկիտաձեն, որպես զինվորական գործիչ, իր ուրույն մոտեցումներն է ներկայացրել հուշագրության մեջ: Մանրամասն նկարագրելով Արղահանի ուղղությամբ վրացական զորքերի գործողությունները, գեներալն անուղղակիորեն հաստատում է Արղահանի հարցում Հայաստանի նկատմամբ վրաց մենչևիկյան կառավարության ոչ բարյացակամ վերաբերմունքը:

Չորրորդ խումբը կազմում է ամալարեզուն առկա խորհրդային պատմագիտական գրականությունը¹⁷: Նշենք, որ խորհրդային պատմագրությունն ուսումնասիրվող թեմային գրեթե չի անդրադարձել:

Հինգերորդ խմբի մեջ են մտնում հետխորհրդային հեղինակները¹⁸: Հետխորհրդային հեղինակներն այս կամ այն չափով անդրադարձել են խնդրո առարկային վերաբերվող առանձին հարցերի: Մասնավորապես, պրոֆեսոր Գ. Հ. Պետրոսյանի աշխատությունները¹⁹ հարուստ նյութ են պարունակում Կարսի մարզի շուրջ հայ-վրացական, հայ-թուրքական, անգլո-ռուսական և հայ-անգլիական հակասությունների վերաբերյալ: Մուղրոսի գինտաղարից մինչև 1919թ. ապրիլը, այսինքն մինչև մարզը Հայաստանին հանձնելը, տեղի ունեցած դրամատիկ իրադարձությունների ներկայացումն ու նորովի մեկնաբանությունները շատ օգտակար են եղել մեզ համար Արղահանին առնչվող խնդիրների լուսաբանման գործում:

Բաթումի հարցի վերաբերյալ բավականաչափ հարուստ տեղեկություններ են պարունակում Ռ. Գ. Հովհաննիսյանի աշխատությունները²⁰: Դրանք այն հատուկն են ուսումնասիրություններից են, որոնք ուշադրություն են դարձրել նաև Հայաստանի ծովային ելքի խնդրի վրա:

Թեմային առնչվող հիմնահարցերին որոշակի անդրադարձ կա նաև Գ. Գալոյանի աշխատություններում²¹, սակայն դրանք, դրվագային և թուցիկ լինելով, չեն մատնանշում հիմնահարցի կարևորությունը:

Խնդրո առարկային առնչվող որոշ խնդիրների է անդրադարձել Դ. Շումբուրիձեն²²: Ըստ վերջինիս աշխատությունում տեղ գտած տեսակետի, ծովային ելքի համար Հայաստանի կառավարության մղած պայքարը դիտվում է որպես Կրաստանի շահերին հակասող քաղաքականություն:

Պետք է նշել, որ ատենախոսությունը շարադրվել է գլխավորապես արխիվային նյութերի, տպագիր սկզբնաղբյուրների և ժամանակի մամուլի հրապարակումների հիման վրա: Ուսումնասիրությունում օգտագործվել են նաև հայերեն, ռուսերեն, վրացերեն, գերմաներեն և անգլերեն լեզուներով բազմաթիվ մենագրություններ, գիտական հոդվածներ և այլ նյութեր:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՓՈՐՁՔՄԵՆՆԻԹՅՈՒՆԸ: Աշխատանքը քննարկվել և հրապարակային պաշտպանության է երաշխավորվել ԵՊՀ Միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնում: Ատենախոսության հիմնական դրույթներն արտացոլված են հեղինակի կողմից հրապարակած գիտական հոդվածներում, որոնց ցանկը ներկայացված է սեղմագրի վերջում:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ԲՈՎԱՆԱԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսությունը կազմում է 202 հանակարգչային էջ: Աշխատանքը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից,

¹⁷ Արզումանյան Ս., Արիավիրքից վերածնունդ, Երևան, 1973, Աղյան Ծ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1976, Չոխրաբյան Է., Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920-1922թթ., Երևան, 1979, Եսայան Ա., Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը 1920-1922թթ., Երևան 1967:

¹⁸ Ղազարյան Հ., Սևրի պայմանագիրը և Կուրդի Կիլտնի իրավաբար վճիռը Հայաստան-Թուրքիա սահմանաբաժանման վերաբերյալ, Երևան գրքով, գիրք 1-ին, գիրք 2-րդ, Երևան, 2012, Չոխրաբյան Է., 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997, Սարգսյան Կ., Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921թթ., Երևան, 2002, Մելքոնյան Ա., Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քարոզիչը, Երևան, 2003:

¹⁹ Պետրոսյան Գ. Հ., Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918-1920թթ.), Երևան, 2006, Մույնի Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918-1920թթ.), Երևան, 2011:

²⁰ Հովհաննիսյան Ռ. Գ., Հայաստանի Հանրապետություն: Վերալից Լոնդոն, 1919-1920, հատոր 2-րդ, Երևան, 2014, Մույնի՝ Международные отношения Республики Армения 1918-1920гг., Ереван, 2007, Մույնի՝ The Republic of Armenia, v. 2, Berkeley, Los Angeles, London, 1982.

²¹ Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1921թթ., Երևան, 1999, Մույնի՝ Պատմության քառուղիներում, Երևան, 1982:

²² Միջմշտրոպե Վ., Նախարարական-Սոմեխտոսի շրտոցորտոն 1918-1921 թվեթմի ճա յարտուլու Նախարարական շրտոց, տծուտո, 1999 (Մուսուրիձեն Գ., Կրաստան-Հայաստան հարաբերությունները 1918-1921թթ. և վրաց հասարակական կարծիքը, Թբիլիսի, 1999):

եզրակացությունից և օգտագործված աղբյուրների ու գրականության ցանկից: Գլուխներն իրենց հերթին բաժանված են ենթագլուխների:

Ներածության մեջ ներկայացված են թեմայի արդիականությունը, ատենախոսության խնդիրներն ու նպատակները, նրա գիտական նորույթն ու տեսական և կիրառական նշանակությունը, ժամանակագրական շրջանակները, մեթոդաբանությունը և օգտագործված գրականության և սկզբնաղբյուրների համառոտ տեսությունը:

Առաջին գլխում, որը վերնագրված է «Դեպի ծով ելքի հարցը և Լազիստանի խնդիրը հայ-վրացական հարաբերություններում», ներկայացված են Հայաստանի առաջին Հանրապետության համար ծովային ելքի անհրաժեշտության ու կարևորության հիմնավորումները, Կիլիկիայով, Տրապիզոնով և Լազիստանով ծովային ելք ձեռք բերելու հնարավորություններն ու դրանց խոչնդոտող հանգամանքները: Գլուխը բաժանված է չորս ենթագլուխների: Առաջին ենթագլուխը վերնագրված է «Ծովային ելքի հարցը որպես Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքական առաջնահերթություն», որտեղ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքական գերխնդիրներից մեկը դիտարկվում է սեփական ծովային ելքի ապահովումը, ինչի կարևորությունը նորանկախ հանրապետության թե՛ տնտեսական, թե՛ քաղաքական և թե՛ հետագա զարգացման ու առաջընթացի տեսանկյունից թերևս անհնար էր գերազանահատել: Այն զեծը կպահեր Հանրապետությանը կոմունիկացիոն կախվածությունից, որը հնարավորություն կընձեռեր Հայաստանին հարևանների հետ տարածքային և այլ վիճելի հարցերում անուր ու հաստատական դիրք բռնել: Այդ էր պատճառը, որ Հայաստանի կառավարությունը և Փարիզում զործող հայկական զույգ պատվիրակությունները մեկտեղեցին իրենց դիվանագիտական ջանքերը, որպեսզի Հայաստանի պապագ սահմանների հարցը վճռելու, լուծվի նաև սեփական ծովային ելքի հույժ կարևոր ու առաջնահերթ խնդիրը: Ինչպես գրում է Սիմոն Վրացյանը. «Հայ, Խորհուրդը մի քանի դռնփակ նիստերում քննեց պատվիրակության տալիք հրահանգները: Մասնավորապես լուրջ ու բազմակողմանի քննության առնվեց Հայաստանի սահմանների հարցը: Կար մի քանի տեսակետ վարչապետ Քաջագունուհի գոհանում էր համեստ սահմաններով համաձայնվելով ծովային ելք էլ չունենալ: Ժողովրդականները Ս. Հարությունյանն ու Ս. Պապաջանյանը պնդում էին ծովից ծով Հայաստանի վրա՝ Տրապիզոնի և Ալեքսանդրեթի ելքերով: Դաշնակցականների մեջ էլ քիչ չէին ծովից ծով Հայաստանի կողմնակիցները, բայց մեծ մասը կանգնած էր միայն Սև ծովի ելք ունենալու տեսակետի վրա... Հայ, Խորհրդի ղեկավար 3-ի նիստում կազմվեց պատվիրակությունը Ա. Սիարոնյան նախագահ, Ս. Պապաջանյան և Հ. Օհանջանյան անդամներ... Հրահանգների վերջնական ձևակերպումը թողնվեց կառավարությանը, որը և համաձայնագրեց պատվիրակությանը պաշտպանել Սև ծովի ելքը առանց դնելու Կիլիկիայի պահանջը...»: Վերոնշյալ հրահանգներն Ասիականի պատվիրակությունը վարչապետ Քաջագունուց ստացավ 1918թ. դեկտեմբերի 7-ին: Այդ համաձայնագրի բաղկացած էր 25 կետից, որում մասնավորապես նշված էր, որ Սիացյալ Հայաստանի բաղկացուցիչ մաս են կազմելու Հարավային Կովկասի բոլոր հայկական տարածքները, Տաևկապատանից հայկական բոլոր վեց վիլայեթները (բացի ոչ հայաբնակ ծայրագավանների) սեփական ելքով դեպի ծով կարևորություն տալով դեպի ծով ելքին: Ինչպես տեսնում ենք, այս փաստաթղթում շրջանցվում էին թե՛ Քաջագունու խիստ սահմանափակ և թե՛ ծովից ծով Հայաստանի կողմնակիցների պահանջները և առաջ էր քաշվում միայն Սև ծովում ելք ունենալու չափավոր պահանջը:

Ի վերջո փետրվարի 12-ին հայկական զույգ պատվիրակությունները Փարիզի վեհաժողովի նախագահությանը ներկայացրեցին հուշագիր, որտեղ տարածքային պահանջների հետ մեկտեղ կարևոր տեղ էր հատկացված նաև ծովային ելքի խնդրին, և այն էլ միանգամից երկու ուղղությամբ. դեպի Սև ծով՝ Տրապիզոնով, և Միջերկրական ծով՝ Կիլիկիայով:

Երկրորդ ենթագլուխը վերնագրված է «Կիլիկիան որպես Միջերկրական ծով դուրս գալու հնարավորություն և Ֆրանսիայի դիրքորոշումը», որտեղ քննարկվում են Փարիզի վեհաժողովի հրավիրումից կարճ ժամանակ անց ձևավորված իրավիճակը, ինչը, պայմանավորված մեծ տերությունների տարածքային հավակնություններով ու հակասություններով, հնարավորություն չէր տալիս լուծել դեպի Միջերկրական ծով ելքի խնդիրը: Օրինակ Ֆրանսիան, համաձայն չէր Սեծ Հայաստանի մեջ ներառել Կիլիկիան, որի նկատմամբ Ֆրանսիական հավակնություններն ամրագրվել էին դեռևս 1916թ. զարմանը կնքված Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրով: Նույնիսկ Ֆրանսիական կառավարության կիսապաշտոնական օրգան «Տեմպս» (TEMPS) թերթի ինքնաբազմապետ Հերբերտ 1919թ. փետրվարի 15-ին Ասիականի հետ կայացած գրույցում հայերին մեղադրում է ինպերիալիզմի մեջ՝ ասելով. «Շատ են ցավում, որ Հայաստանը տակավին չկազմակերպված, ինպերիալիստական հովեր է առնում»:

Փարիզի վեհաժողովին ներկայացված հայկական պահանջների հուշագրում անհրաժեշտ էր համարվում, որ դաշնակց տերություններից մեկը կան Ազգերի լիգան երաշխավորեն հայկական պետության տարածքային ամբողջականությունը և ստանձնեն Հայաստանի

մանդատը, որի մեջ, ինչպես հայտնի է, նախատեսվում էր նաև Կիլիկիան՝ որպես ելք դեպի Սիջերկրական ծով: 1919 թ. մայիսի 14-ին, Չորսի խորհուրդը, ապա նաև Ազգերի լիգան Հայաստանի մանդատը ԱՄՆ-ին հանձնելու որոշում կայացրին: Ամերիկացիները ձգտում էին իրենց մանդատը հաստատել նախկին Օսմանյան կայսրության ավերի մեծ տարածքների վրա (ըստ Հարբրոդի գեներալ-մայորի՝ Ներառյալ Անդրկովկասը, Փոքր Ասիան, Կուստանդուպոլիսը՝ ներդրված է այլև, բայց դա կխախտեր Սայքս-Պիկոյի պայմանագրի սկզբունքները: Անգլիան և Ֆրանսիան երբեք թույլ չէին տա ԱՄՆ-ին միասնական մանդատի բողոքները հաստատվել Փոքր Ասիայում և Անդրկովկասում: Ուստի 1920թ. հունիսի 1-ին ԱՄՆ-ի սենատը մերժեց այն:

Կիլիկիայի կարգավիճակի հարցը լուծվեց արդեն 1920թ. սկզբին: Հունվարի 6-ին Լոնդոնում Անգլիայի վարչապետ Լլոյդ Չորջի առաջին-թարտուղար Ֆիլիպ Քերի և Ավետիս Ահարոնյանի հանդիպման ժամանակ Քերն ասել է. «Կիլիկիայի խնդիրը մեր և Ֆրանսիայի մեջ կարգավորված է վերջնականապես: Կիլիկիան թողնված է Ֆրանսիային: Հունվարի 25-ին Պողոս Նուբարը և Ավետիս Ահարոնյանը Փարիզում տեսակցում են Ֆրանսիայի արտաքին գործերի ենթաքարտուղար Ֆիլիպ Բերթելոյի հետ և խնդրում, որ Ֆրանսիական տիրապետությունը սահմանակից լինի Հայաստանին, և Ֆրանսիան Կիլիկիայի միջոցով տնտեսական ելք տա դեպի Սիջերկրական ծով: Սակայն 1921թ. մարտի 9-ին Լոնդոնի խորհրդաժողովի ընթացքում, Ֆրանսիայի և Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարներ Բրիանը և Բեթիո Սամի բլեյ ստորագրեցին մի անջատ համաձայնագիր, համաձայն որի Ֆրանսիան կրճատում էր Սիրիայում իր ազդեցության շրջանը Թուրքիայի օգտին և փոխարենը ստանում էր մի շարք արտոնություններ ու մենաշնորհներ Կիլիկիայում, Դիարբեքիում և Աբրաստիայում:

Ստեղծված իրավիճակում Կիլիկիահայության ազգային-քաղաքական շրջանակները, ժողովրդի անվտանգությունն ապահովելու նպատակով, գնացին ծայրահեղ հուսահատ քայլի՝ Ֆրանսիայի հովանու ներքո Կիլիկիայի ինքնավարության հռչակմանը: Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փառալուսի հրահանգով Կիլիկիահայության ազատագրական պայքարին աջակցելու համար Կիլիկիա ժամանած հնչակյան հայտնի գործիչ Սիիրան Տամատյանի գլխավորությամբ 1920թ. օգոստոսի 4-ին Ադանայում հռչակվեց Կիլիկիայի անկախությունը: Սակայն Կիլիկիայի Ֆրանսիական կառավարիչ գեղապետ Բրենդոն ստիպում է դադարեցնել Տամատյանի գլխավորած կառավարության գործունեությունը, իսկ 1921թ. հոկտեմբերի 20-ի Ֆրանս-թուրքական համաձայնագրով այն հանձնվում է Թուրքիային: Արդյունքում Կիլիկիան վերջնականապես հայաթափվեց:

Երրորդ ենթագույնը վերնագրված է «Տրապիզոնը որպես Սև ծով ելքի հնարավորություն և Պոնտոսի հույների դիրքորոշումը», որտեղ քննարկվում է Տրապիզոնով Հայաստանին ծովային ելք տալու հարցը հայ-հունական հարաբերությունների համատեքստում: Կիլիկիայից վերջնականապես հույսը կորելով մեր պատվիրակները շեշտը դրեցին Սև ծովով ելքի վրա, որի ամենահավանական տարբերակը համարում էին Տրապիզոնը: Փարիզի վեհաժողովին ներկայացված «Հայկական պահանջների հուշագրում» Տրապիզոնի վիլայեթի ներառումը նախատառջ պայմանավորված էր 1914թ. հունվարի 26-ին (փետրվարի 8-ին) ռուս-թուրք-գերմանական համաձայնությամբ ստորագրված հայկական բարենորոգումների ռուս-թուրքական համաձայնագրով՝ որպես բնական ելք դեպի Սև ծով: Հայերի այս ակնկալիքներին աջակցում էին նաև հույները, ինչի մասին հավաստել էր Փարիզում հունական դեսպան Ռոմանոսը Պողոս Նուբարին: Նույնիսկ Հունաստանի կառավարության ղեկավար Վենիզելոսը Փարիզում վեհաժողովի միտերից մեկում հայտարարել էր, թե հայերն արժանի են Տրապիզոնն ունենալու:

Սակայն պոնտահույները, ի դեմս «Պոնտոս» ընկերության, դիմեցին Փարիզի վեհաժողովին, պահանջելով Տրապիզոնի վիլայեթում (Ջանիկ և Ամասիա սանջակների հետ միասին) ստեղծել հունական (պոնտական) պետություն կամ այն կցել մեծ Հայաստանին: Այդ պահանջը պայմանավորված էր նրանով, որ ըստ հույների, Թուրքիայից հայերի հետ միասին անջատվելու պարագայում հայերի կողմից պոնտացի հույների կլանման վտանգ կառաջանա: Սա իհարկե թյուր տեսակետ էր, որը նպաստեց Պոնտոսի կործանմանը: Ելնելով Պոնտոսի անկախության հարցում մեծ տերությունների բացասական դիրքորոշումից հույները ստիպված էին բանակցել Հայաստանի հետ: 1920թ. հունվարի 1-ին Պոնտոսի հույն մետրոպոլիտ և Փարիզում պոնտական պատվիրակության նախագահ Ֆիլիպիոս Խրիսանթոսը (Խրիսանթ) ժամանում է Երևան:

Խրիսանթին Երևանում լավ ընդունեցին և կնքվեց հայ-պոնտական պայմանագիրը, ըստ որի՝ 1. Պոնտոսը վերոնշյալ սահմաններում մտնելու է Հայաստանի կազմի մեջ, իբրև նրա դաշնային մեկ մասը, իր ներքին գործերում Պոնտոսը կառավարվելու էր սեփական սեյմի միջոցով, 2. հայկական և պոնտական պատվիրակությունները Փարիզում գործելու էին համերաշխ, 3. Եթե Հայաստանի և Պոնտոսի անկախությունները մերժվի, հայերն ու հույները միասին քայլեր են ձեռնարկելու մինչև տասնամյակում հարկադրելու համար, որ ճանաչվի ընդհանուր անկախությունը: Ի հավելումն այս կետերի նախատեսվում էր նաև, որ Պոնտոսի բանակը,

գինվորական նախարարությունը, դրամական համակարգը, պետական ֆինանսները, արտաքին քաղաքականությունը, փոստ և հեռագրական վարչությունը, ցամաքային և ծովային հաղորդակցությունը պետք է լինեն Հայաստանի Հանրապետության հետ ընդհանուր և միավորված: Այս պայմանագիրը կնքվել է հունվարի 2-ին, Խատիսյանի տանը:

Սակայն, Փարիզի հայկական պատվիրակությունը առժամանակ չիրաժարվեց Տրապիզոնի նկատմամբ իր պահանջներից և չճանաչեց այդ պայմանագիրը՝ դիտողություն անելով Երևանին զիջողականության համար, քանի որ այդ համաձայնագրով Հայաստանը Տրապիզոնով կարող էր միայն միջնորդավորված ելք ունենալ դեպի Սև ծով: Հետաքրքիր է նաև Հայաստանի դեպի Սև ծով ելքի վերաբերյալ Անտանտի տերությունների դիրքորոշումը: Այնուհայտ է դառնում, որ Անգլիան և Ֆրանսիան Հայաստանի դեպի Սև ծով ելք ունենալու հարցի շուրջ լուրջ տարակարծություններ ունեին: Ֆրանսիան, ելնելով քեմալականներին սիրաշահելու որդեգրած քաղաքականությունից, բացահայտ հանդես եկավ այդ խնդրի լուծման դեմ, երբ խոսքը վերաբերվում էր Տրապիզոնին:

Տրապիզոնի հարցում, ելնելով միասնական մանդատի ձգտումից, Հայաստանին հատկապես աջակցում էր ԱՄՆ-ը:

Սակայն հույները, վիրավորված Փարիզի հայ պատվիրակների վարքագծից, ավելի ազդեխիվ էին դարձել: Հունական պատվիրակությունը, մարտ ամսին, Լոնդոնում հայկական պատվիրակությանը, սպառնում է, որ եթե հայերը շարունակեն պահանջել Տրապիզոնը, ապա իրենք կմիանան թուրքերին, որովհետև Տրապիզոնը Պոնտոսի գլուխն է, և հույները թույլ չեն տա գլուխն անջատել մարմնից: Ուստի հայկական կողմը, բազմաթիվ դժվարություններին հունական թշնամանքը չավելացնելու և հունական կառավարության բարյացակամությունը պահպանելու նպատակով, արդեն օգոստոս ամսին որոշում է հրաժարվել Տրապիզոնի պահանջից:

Չորրորդ ենթագույնը վերնագրված է «Լազիստանով ծովային ելք տրամադրելու հարցի վերաբերյալ հայ-վրացական տարակարծությունները: Դաշնակիցների դիրքորոշումը», որտեղ քննարկվում է Լազիստանով Հայաստանին ծովային ելք տրամադրելու հարցը և դրա վերաբերյալ Կրաստանի ու Անտանտի տերությունների դիրքորոշումը: հույների բարձրացրած աղմուկը որոշակիորեն կասկածելի դարձրեցին Տրապիզոնով դեպի Սև ծով ելք ունենալու հարցը, և հայկական կողմը ստիպված էր քննարկել ծովային ելքի այլ տարբերակներ: Այսպես շրջանառվել Լազիստանով (Ողջիկ նավահանգիստ) ծովային սահման ձեռք բերելու հնարավորությունը: Այս տարբերակն էլ անընդունելի էր անգլիացիների համար, ովքեր առաջարկում էին հայերին բավարարվել Տրապիզոնով և հեռու մնալ Լազիստանից, քանի որ նրանք մտադիր էին Աջարիայում ստեղծել չեզոք պետություն և Լազիստանը կցել դրան:

Քանի որ Կրաստանն էլ էր վճռակառորեն հավակնում Լազիստանին, ուստի հայ-վրացական հարաբերություններում ծայր առավ Լազիստանի խնդիրը, որը ծագեց 1920թ. սկզբներին: Հայաստանի ծովային սահմանի հարցը քննարկվեց Գերագույն խորհրդի կողմից փետրվարի 17-ին ստեղծված Հայաստանի սահմանները որոշող միջազգային հանձնաժողովի նիստում, որը հրավիրվել էր 1920թ. փետրվարի 21-ին Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագրի նախագիծը կազմելու նպատակով փետրվարի 12-ից ապրիլի 10-ը Լոնդոնում ընթացող Գերագույն խորհրդի խորհրդաժողովի շրջանակներում:

Հանձնաժողովի փետրվարի 21-ի նիստում հայ պատվիրակներ Պողոս Նուբարը, Ա. Ահարոնյանը և զեներալ Կորգանյանը ներկայացրեցին Հայաստանի սահմանների վերաբերյալ գրավոր պահանջագիր և բարտեզը, ըստ որի հայ-թուրքական սահմանն անցնում էր Տրապիզոնից արևմուտք, հարուցեց Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ պզգոթյամբ իրեն կամների խիստ դժգոհությունը: Իսկ Անգլիայի ներկայացուցիչ Վանսիտապոլիսի հետաքրքրում էր այն հարցը, թե, եթե Տրապիզոնը տրվի հայերին, ապա նրանք կպահանջեն նաև Լազիստանը: Այլևհն դրսևորվում է անգլո-ֆրանսիական հակասությունը: Ահարոնյանը վճռակառական «այո» է ասում, հույս ունենալով, որ պահանջելով երկուսն էլ, կստանան մեկն ու մեկը: Սակայն Վանսիտապոլսը ընդիմանում է, թե լազերը վրացական ծագում ունեն, և վրացիները պահանջում են այն: Ահարոնյանը հակադարձում է նրան, նշելով, որ Լազիստանը իրենց պետք է ոչ թե որպես տարածք, այլ որպես ելք դեպի ծով, ապա նաև նշում, որ վրացիները տիրապետում են 300 000 հայերի վրա, իսկ իրենք հավակնում են ընդամենը 50-60 հազար լազերի, որոնց վրացական ծագումը նույնիսկ ապացուցված չէ:

1920թ. փետրվարի 25-ին, վրաց պատվիրակությունն է հրավիրվում Հայաստանի սահմանները որոշող հանձնաժողով:

Վրաց պատվիրակության դիտարկմամբ, եթե նախկին Օսմանյան կայսրության որոշակի տարածքներ ենթակա են վերաբաժանման, և հայ-վրացական սահմանը պետք է անցնի Գորոնի ավազանով և Սև ծովի առափնյա մուսուլմանական պրովինցիաների տարածքներով, ապա, բնականաբար, Վրաստանը պետք է պահանջի Լազիստանը, որը Բաթումի ծովափի ուղղակի շարունակությունն է: Այստեղ հատկանշականն այն է, որ վրացիները պատրաստ էին չքննարկել

Լազիստանի հարցը, եթե այն մնալու էր Թուրքիային, իսկ հույների և հատկապես հայերի պարագայում կենաց ու մահու պայքար էին մղում: Ի վերջո, Գերագույն խորհուրդը, ունկնդրելով հանձնաժողովի կարծիքը, փետրվարի 27-ին առաջ քաշեց մի ծրագիր, որտեղ հայկական սահմանային խնդիրների առաջարկվող լուծումներում, քաղաքական և ազգագրական խոչընդոտներից ելնելով, նախատեսվում էր Տրապիզոնը հանձնել թուրքերին, իսկ ծովային ելք ապահովելու նպատակով Լազիստանը որպես ինքնավար միավոր մտցնել Հայաստանի կազմի մեջ: Սրան ի պատասխան, վրաց պատվիրակությունը մարտի 1-ին Գերագույն խորհրդի ներկայացրեց մի նոտա, որտեղ ներկայացված էին ընդունված ծրագրի վերաբերյալ վրաց մերժողական մոտեցումները:

Իհարկե, հասկանալի էր վրաց պատվիրակության դիրքորոշումը. Հայաստանը գցելով հաղորդակցային կախվածության մեջ, Վրաստանը, կկարողանար դուրսացնել վիճելի տարածքային խնդիրները իր օգտին լուծելու հարցը, տարանցիկ փոխադրումներից հսկայական եկամուտներ կստանար և հազարից կտար թուրք-ադրբեջանական տանդեմի հայկական քաղաքականությանը՝ փորձելով դրանից որոշակի օգուտներ քաղել (Լազիստանի և Բաթումի հարցում՝ Թուրքիայի հնարավոր բարյացակամ վերաբերմունքը, եթե այդ տարածքները մեծ տերությունների որոշմամբ Թուրքիային չէին անցնելու, Բաթլից նավթամթերքների ապահով մատակարարումը, Վրաստանի մուսուլմանների խաղաղեցումը և այլն): Սակայն սա անհեռատես մոտեցում էր, քանզի Հայաստանը կործանելուց հետո Թուրքիան և Ադրբեջանը անպայման կբզկվեին նաև Վրաստանը: Ասվածն ապացուցեց իրադարձությունների հետագա ընթացքը 1921 թվականին:

1920թ. ապրիլի 18-26-ը իտալական Սան-Ռեմո քաղաքում տեղի ունեցավ խորհրդաժողով, որտեղ ուրվագծվեց Անտանտի երկրների և Թուրքիայի միջև կնքվելիք հաշտության պայմանագրի նախագիծը: Այստեղ էլ Վանսիտարտի միջնորդությամբ շարունակվեցին հայ և վրաց պատվիրակությունների շփումները: Վրացիները կրկին դեմ արտահայտվեցին Կարս-Բաթում կառուցվելիք հայկական երկաթուղու դեպի Աթին և Ռիգե ճյուղավորվելուն: Նրանք այդ առարկությունը հիմնավորում էին նրանով, թե հայերի կողմից Լազիստանի պահանջը հակասում է ազգերի ինքնորոշման սկզբունքին: Այստեղ տեղին է մջբերել Ախարոնյանի տիպիկ հարցադրումը վրացիներին՝ ազգերի ինքնորոշման հարցի հետ կապված. «...ինչու այդ (ազգերի ինքնորոշման իրավունքը – Շ. Թ.) հիշեցիք այժմ Լազերի առթիվ և այնպես մոռացել եք Ախալքալակը պահանջելիս, ուր 80 հազար հայի դեմ հազիվ 4-5 հազար վրացի կա, և Լոռին ու Բորչալուն պահանջելիս, ուր 60 հազար հայության մոտ հազիվ 4-5 հարյուր վրացի կա...»: Վանսիտարտը զայրացած զգուշացնում է վրացիներին՝ չհավառակվել հայերի համեստ պահանջներին և առաջարկում է նորից հավաքվել և համաձայնություն գալ առ այն, որ Հայաստանը պիտի իր երկաթուղին ունենա ճորովի հովտով en tout propriete (սեփականության իրավունքով), որի մի ճյուղը կգնա Բաթում servitude-ի (որոշակի սահմաններում ուրիշի սեփականությունից օգտվելու իրավունք) իրավունքով և մյուսը Աթին և Ռիգե՝ հայկական նավահանգիստները:

Ապրիլի 23-ին, պատվիրակությունները նորից հավաքվում են ժողով՝ քննարկելու այս առաջարկը: Բայց նորից համաձայնություն չի կայանում: Ելնելով վրացիների անգիջում կեցվածքից՝ քննարկումների հաջորդ օրը ապրիլի 24-ին, հայ պատվիրակները, հրաժարվելով ճորովի հովտի հարցում իրենց զիջումներից, վերստին հանդես եկան Փարիզում առաջ քաշած նախկին պահանջներով, այսինքն պահանջեցին ճորովի ձախափնյակը միացնել Հայաստանին երկաթուղային գիծ ապահովելու նպատակով, քանի որ, ինչպես նախորդող բանակցություններն էին ցույց տվել, «եթե մեր երկաթուղին մեր սեփական հողով չաճցիր, ոչ մի ապահովություն չուներ, թե վրացիք իրենց հազար ու մի միջամտություններով չեն խանգարելու մեր ելքը դեպի Սև ծով»:

Այսպես ավարտվեցին Հայաստանի Լազիստանով ծովային ելքի շուրջ ծավալված բանակցությունները հայ և վրաց պատվիրակությունների միջև, թեև հարցը դեռևս շարունակում էր մնալ դաշնակից տերությունների բանակցությունների օրակարգում:

Երկրորդ գլուխը վերնագրված է «Բաթումի խնդիրը Հայաստանի Հանրապետության ծովային ելքի հարցում»: Այստեղ ներկայացված են տերությունների քաղաքականությունը Բաթումի նկատմամբ, Բաթումով Հայաստանի ծովային ելքի խնդիրը Հայաստանի սահմանները որոշող միջազգային հանձնաժողովում և Սան-Ռեմոյի խորհրդաժողովում, ինչպես նաև Բաթումի խնդիրը ռուս-վրացական հարաբերությունների համատեքստում և անգլիացիների կողմից վերջինիս հանձնումը Վրաստանին: Գլուխը բաժանված է չորս ենթագլուխների:

Առաջին ենթագլուխը վերնագրված է «Տերությունների քաղաքականությունը Բաթումի խնդրում (1919թ. հունվար-1920թ. փետրվար)», որտեղ քննարկվում են Անտանտի տերությունների և Կամավորական բանակի քաղաքականությունը Բաթումի խնդրում:

Բաթումը, որպես դեպի Սև ծով ելք, Հայաստանի համար առաջնային նշանակություն է ունեցել առաջին Հանրապետության գոյության ողջ ընթացքում: Ներկայումս էլ այն շարունակում է պահպանել իր կարևորությունը:

1918թ. վերջին Բաթումի անգլիական ռազմակալմամբ մարզի շուրջ սկսում են ծավալվել դրամատիկ իրադարձություններ:

Վրաստանը ձգտում էր վերամիավորել պատմականորեն վրացական հավակնությունների տիրույթում գտնվող երկրամասը, քեմալականները գանկանում էին վերականգնել իրենց վաղեմի ստիպատությունը, ռուսներն աշխատում էին վերականգնել կայսրության նախկին սահմանները, Հայաստանն ու Ադրբեջանը ձգտում էին Բաթումով ազատ ելք ունենալ դեպի Սև ծով, Իտալիան ոգևորվեց Բաթում գործ մտցնելու գաղափարով 1919թ. գարնանը, երբ Լոնդոնում քննարկվում էր Անդրկովկասից բրիտանական զինուժի դուրսբերման հարցը, Ֆրանսիային չէր բավարարում բրիտանական միանձնյա ռազմակալումը Բաթումում, ամերիկյան հավակնությունները արտահայտվում էին միասնական մանդատի շրջանակներում, և վերջապես, Անգլիայի նպատակն էր, ինչպես արդեն նշել ենք, Բաթումի մարզում ստեղծել մի խամաճիկ պետություն և Լազիստանը կցել դրան:

Հաշվի առնելով Հայաստանի համար ծովային ելքի հույժ կարևորությունը, և այն, որ Տրապիզոնն ու Լազիստանը փաստացի գտնվում էին թուրքերի ձեռքում հայ գործիչները, ելնելով դաշնակից երկրների Բաթումը ազատ նավահանգիստ հռչակելու մտադրությունից, ձգտում էին դեպի Սև ծով սեփական ելք ձեռք բերել Բաթումով: Դրան դեմ չէին նաև Անգլիան ու Ֆրանսիան:

Փարիզի վեհաժողովի շրջանակներում Բաթումը որպես դեպի Սև ծով ելքի գաղափարը առաջին անգամ առաջ է քաշվել ֆրանսիացիների կողմից 1920թ. հունվարի 11-ին Լորդ Քերզոնսի ուղղված նոտայում: Դրան նպաստեց նաև այն, որ Անգլիան վերանայել էր Բաթումի նկատմամբ իր քաղաքականությունը և արդեն 1919թ. ամռանից ստանձում էր գործերը դուրս բերել Անդրկովկասից, այդ թվում նաև Բաթումից և դրանք տեղակայել անգլիացիների համար կենսական տարածքներում:

Սրան նպաստում էր նաև ԱՄՆ-ի ցուցաբերած ակտիվությունը Հայաստանի մանդատի հարցում: Չգտելով գործերը հանել Անդրկովկասից՝ չէր նշանակում, թե անգլիացիները հրաժարվում էին այդ տարածաշրջանում իրենց շահերը պաշտպանելուց: Անգլիային այնքան էլ ձեռնառու չէր ի հաշիվ Հայաստանի մանդատի ԱՄՆ-ի կամ Ֆրանսիայի դիրքերի ուժեղացումը Մերձավոր Արևելքում: Այդ էր պատճառը, որ անգլիացիները Իտալիային առաջարկեցին վերցնել Հայաստանի մանդատը: Անդրկովկասում Անգլիական գործերը իտալականով փոխարինելու մասին համաձայնություն Անգլիայի և Իտալիայի զլխավոր շտաբների միջև կնքվեց Փարիզում 1919թ. մարտի 24-ին: Սակայն, երբ Իտալիայում Օւլանդոյի կառավարությանը փոխարինեց Նիտտիի կառավարությունը (1919թ. հունիսի 23-ից մինչև 1920թ. հունիսի 15-ը), վերջինս ավելի լքողրեց կշռադատելով իրավիճակը, գիտակցում էր, որ անհնար է գործ ուղարկել Անդրկովկաս: Դա Նիտտիի համարում էր վտանգավոր, անգամ արկախախնդրական ձեռնարկ: Իտալիան օգոստոսին վերջնականապես մերժեց Հայաստանի մանդատը:

Անգլիայում Բաթումից շուտափույթ հեռանալու կողմնակիցների թիվը արագորեն ավելանում էր նաև Վրաստանի մենշևիկյան կառավարության դիրքորոշման պատճառով: Վերջինս նրբանկատորեն հասկացնում էր անգլիացի «ինպերիալիստներին» հեռանալ Բաթումից: Իրենց նպատակին հասնելու համար վրաց գործիչները դիմում էին նաև Բաթումի մարզի ազգաբնակչության հասարակական կարծիքի օգնությանը: Իսկ այդ կարծիքը մասամբ Վրաստանի օգտին էր: Ճիշտ է, Աջարիայի բնակչության մեծ մասը մահմեդական էին, բայց նաև վրացախոս էին, և ճշմարտությունից հեռու չէ տարածված այն տեսակետը, թե աջարները մահմեդականացած վրացիներ են: Նրանք ստեղծել էին մի շարք կազմակերպություններ, որոնց մի մասը կողմ էին Վրաստանի հետ միավորվելուն, մյուս մասը ձգտում էին միավորվել Ռուսաստանի հետ, իսկ երրորդ մասը, օգտվելով քեմալական էմիսարների աջակցությունից, պայքարում էին անկախության համար: Աջարիայի անկախության կողմնակիցները 1920թ. հունիսի 30-ին Բաթումի հայկական հյուպատոսի միջոցով նույնիսկ դիմել էին Հայաստանի կառավարությանը իրենց անկախությունը ճանաչելու խնդրանքով: Բնականաբար, Հայաստանի կառավարությունը ցուցաբերեց խիստություն և չներքաշվեց աջարական անջատողականներին աստարտելու անհեռատես և վտանգավոր գործընթացի մեջ:

Չնայած Վրաստանում տիրող որոշակի հակաանգլիական տրամադրություններին՝ անգլիական ռազմաքաղաքի առժամանակ գոյությունը Բաթումում, քեմալական և ռուսական վտանգներին դիմակայելու տեսանկյունից, ձեռնառու էր նաև վրացիներին: 1919թ. սեպտեմբերի 4-ին Վրաստանի արտաքին գործերի նախարար Ե. Գեգեչկորին Անդրկովկասում բրիտանական կոմիսար Ռուրդոլֆի խնդրում էր, որ անգլիական գործերը պահվեն զոնե Հայաստանում և Բաթումում: Վրաց կառավարությունն ուզում էր մարզի կառավարումը վերցնել իր ձեռքը, իսկ

անզիլիացիները պետք է բավարարվեն միայն այնտեղ գինվորական բազա ունենալով, որն այնքան էլ անզիլիացիների սրտով չէր:

Անդրկովկասից անզիլիական զորքերը դուրս հանելու և Բաթումը Վրաստանին հանձնելու գաղափարին դեմ էր նաև Ռուսաստանի հարավի Կամավորական բանակի հրամանատար Ա. Դենիկինը: Վերջինս մտավախություն ուներ, որ բրիտանական զորքերն Անդրկովկասից դուրս բերելը կհանգեցներ տարածաշրջանում բոլշևիզմի արագ տարածմանը: Անզիլիական զորքերի Անդրկովկասում մնալ-չմնալու հարցը վիճարանության բեման էր դարձել Անզիլիայի ռազմական և արտաքին գործերի նախարարությունների միջև: Առաջինը ձգտում էր օր առաջ զորքերը հանել տարածաշրջանից, իսկ երկրորդն աշխատում էր դրանք պահել գոնե մինչև վերջնական հաշտության կնքումը: Ի վերջո, ելնելով Ռուսաստանի նախկին ծայրամասերը բոլշևիզմների և քեմալականների ոտնձգություններից պաշտպանելու և առաջիկայում Արևելյան հարցը լուծելու անհրաժեշտությունից, 1920թ. փետրվարի 23-ին որոշվեց կասեցնել բրիտանական զորամասի տարիանումը: Ավելին, փետրվարի 24-ին Անզիլիայի համայնքների պալատի ղեկավար Պոնեդ Լոն հրապարակավ հայտարարեց, որ եթե խորհրդային Ռուսաստանը հարձակվի իր սահմանակից պետությունների վրա, որոնց անկախությունը կամ դե ֆակտո ինքնավարությունը ճանաչել էին Համաձայնական պետությունները, «Ղաշնակիցները կարելի ամեն աջակցություն բիրտ տալին անցնեն»: Իսկ այդ աջակցությունն առանց Բաթումում տեղակայված պիտուական ռազմաբազայի, հնարավոր չէր ցուցաբերել: Ուստի անզիլիացիներն առժամանակ մնացին Բաթումում:

Երկրորդ ենթադրությունը վերնագրված է «Բաթումի խնդիրը Հայաստանի սահմանները որոշող միջազգային հանձնաժողովում (1920 թ. փետրվար-մարտ)»: Այստեղ ներկայացված են Լոնդոնի խորհրդաժողովի շրջանակներում ստեղծված Հայաստանի սահմանները որոշող հանձնաժողովում Բաթումի խնդրի քննարկումները: Փետրվարի 25-ին վրաց պատվիրակությունը հրավիրվում է վերոնշյալ հանձնաժողով հայ-վրացական սահմանադատման հարցերը պարզաբանելու համար, որտեղ քննարկման հիմնական թեման Բաթումի խնդիրն էր:

Հայաստանի սահմանները որոշող հանձնաժողովը մեծապես կարևորեց Բաթումի հարցը: Կամերերը հայտարարեց, որ Վեիստոլովը հաստատական է, որ ոչ մի նոր պետություն չպետք է զրկված լինի դեպի ծով ազատ ելքից: Ի պատասխան այս հայտարարության, Ավալովը ներկայացնում է Վրաստանի տեսակետը, որ Բաթումը և մարզը վրացական տարածքների անբաժանելի մաս են կազմում, միաժամանակ, Վրաստանը պատրաստական է տրամադրել բոլոր անհրաժեշտ երաշխիքները հարևան հանրապետությունների և միջազգային տարանցիկ առևտրի շահերը Բաթումում ապահովելու համար: Սակայն Վանսիտարտը և Կամերերը դարձյալ ընդդիմանում են:

Ի վերջո, Գերագույն խորհուրդը, Բաթումի հարցում փետրվարի 27-ին առաջ քաշեց հետևյալ ծրագիրը. նախատեսվում էր Բաթումը ոչ մեծ տարածքով հայտարարել porto-franko և ազատ քաղաք, իսկ Բաթումի մարզի մնացած տարածքը բաժանել Վրաստանի և Հայաստանի միջև՝ առաջինին տրամադրելով մարզի հյուսիսային և արևելյան մասերը, իսկ երկրորդին՝ հարավային մասը՝ Արդվինի շրջանով հանդերձ: Բաթումի մարզի այդ հատվածի ազգագրական կազմը հետևյալն է. 15 հզ. հայ, 25 հզ. թուրք և վրացի մահմեդական, 5 հզ. քրիստոնյա վրացի: Ինչպես տեսնում ենք՝ պահանջվող տարածքում հայերը կազմում են բնակչության 1/3-ը և թվաքանակով չեն գիշում ոչ թուրքերին, ոչ էլ վրացիներին:

Ի պատասխան Գերագույն խորհրդի առաջ քաշած ծրագրի, մարտի 1-ին վրաց պատվիրակության կողմից ներկայացված նոտայում Բաթումի հարցի վերաբերյալ առաջ քաշվեցին հետևյալ խնդիրները. 1. նրանք պահանջեցին Վրաստանին միացնել Բաթումի ամբողջ մարզը, 2. ցուցաբերեցին պատրաստակամություն հարևան հանրապետությունների հետ կնքել համաձայնագրեր, որոնցով կապահովվեն Բաթումով ազատ առևտրի բավարար երաշխիքներ ոչ միայն Հայաստանի և Ադրբեջանի, այլ նաև միջազգային ազատ տրանզիտի համար: Բացիները շատ լավ գիտակցում էին, որ Անտանտի Գերագույն խորհուրդը ձգտում էր արագ լուծել անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև առկա բոլոր խնդիրները, ամրապնդել նրանց քաղաքական ու ռազմական տեսանկյունից և նրանցով ամուր պատ կանգնեցնել խորհրդային Ռուսաստանի հավակնությունների առջև: Հետևաբար, նրանք պնդում էին իրենց տեսակետը՝ ստիպելով մեծ տերություններին ընտրություն կատարել սեփական զլորբալ շահերի և հայոց շահեական պահանջների միջև: Վրացիները Հայաստանի հետ կապված սահմանային և գրեթե բոլոր մնացած հարցերում օգտվում էին ազերիների բացահայտ աջակցությունից: Պակաս կարևոր չէր նաև քեմալականների արդեն շոշափելի գոյության հանգամանքը, ովքեր իրենց ընդգծված հակահայկականությամբ առատ ջուր էին լցնում վրացիների ջրաղացին: Այստեղ մեկտեղվում էին վրաց-թուրք-ադրբեջանական շահերը: Դեպի ծով ելքով մեծ Հայաստանի ստեղծումը չէր բխում վերջիններիս շահերից: Ադրբեջանը երկրի մի քաղաքականություն էր վարում նաև Վրաստանի նկատմամբ, սակայն, Բաթումի հարցում առերևույթ պաշտպանելով

վրացիների տեսակետը, վերջիններս տրամադրում էր հայերի դեմ, որն, ի դեպ, հաճախ հաջողվում էր, իսկ իրականում նա էլ պակաս շահագրգռված չէին Բաթումի porto-franco կարգավիճակի հարցով:

Երրորդ ենթադրությունը վերնագրված է «Բաթումի խնդիրը Սան-Ռեմոյի խորհրդաժողովում (1920թ. ապրիլ)», որտեղ ներկայացված են Բաթումի խնդրի քննարկումները ինչպես Սան-Ռեմոյի խորհրդաժողովի շրջանակներում, այնպես էլ հայկական և վրացական պատվիրակությունների միջև կայացած խորհրդակցություններում: Բաթումի խնդրի շուրջ լուրջ քննարկումներ և բանավեճեր տեղի ունեցան Սան-Ռեմոյի խորհրդաժողովի ընթացքում: Մինչ այս խորհրդաժողովը, Անզիլիայի արտաքին գործերի նախարար լորդ Քերզոլնի քարտուղար Ռ. Վանսիտարտի հրավերով, կովկասյան երեք հանրապետությունների պատվիրակությունների միջև սահմանային խնդիրների կարգավորման հարցով ապրիլի 13-17-ը Փարիզում տեղի ունեցան մի քանի խորհրդակցություններ:

Ապրիլի 13-ին տեղի ունեցավ առաջին նիստը: Բաթումի հարցը հրատապ էր, և վրաց պատվիրակության ղեկավար Չիեիծեն առաջ քաշեց այն, որի լուծման համար շահագրգռված էին նաև անզիլիացիները: Նրանք հրաժարվել էին Բաթումը և շրջանը առանձին չեզոք պետություն հայտարարելու նախկին ծրագրից և արդեն հարցի լուծումը տեսնում էին տարածաշրջանը վրացական գերիշխանությանը հանձնելու մեջ: Վանսիտարտը, սակայն, առաջ էր քաշում երկու պայման. 1) պետք է ապահովվի Հայաստանի և Ադրբեջանի ելքը Բաթումից Սև ծով, 2) Բաթումը պետք է դառնա Porto-franko՝ ազատ նավահանգիստ: Վրացիներին առաջարկում են, որ Հայաստանն ու Ադրբեջանը համաձայնվեն ընդունել Վրաստանի գերիշխանությունը Բաթումի և շրջանի վրա, իսկ իրենք երաշխավորում են երկու հանրապետություններին տնտեսական ելք Սև ծով՝ Բաթումի վրայով: Հայկական պատվիրակությունը, չընդդիմանալով տարածաշրջանի վրա վրացական գերիշխանությանը, կարծում է, որ դեպի ծով ելքի անհրաժեշտ երաշխիքներն անդորոն են և կարող են պատճառ դառնալ շատ թյուրիմացությունների, ուստի, նախ պետք է որոշել երաշխիքների բնույթը: Չիեիծեն պատասխանում է, թե իրենք ազնիվ խոսք են տալիս: Այս պատասխանից ակնհայտ երևում է, որ վրացական կողմը մտադրություն չունի իրական երաշխիքներ տալու: Ազնիվ խոսքը, ինչպես տիպիկ նկատում է Ա. Սիարոնյանը, «պետական քաղաքական խնդիրների կարգադրության ժամանակ առանձին արժեք չունի: Գարանտիան պիտի լինի որոշ, հստակ և հաստատուն»:

Հայ պատվիրակները պահանջում են ճորտի գետի ձախ ափը որպես սեփականություն Կարս-Բաթում երկաթգծի կառուցելու նպատակով:

Իհարկե, միանություն կլինի կարծել, թե Անզիլան միայն անկեղծ ցանկություններով էր առաջնորդվում՝ օժանդակելով Բաթումով Հայաստանի, ինչպես նաև Ադրբեջանի դեպի ծով ելքի հարցին: Երբ կառուցվեց Կարս-Բաթում հայկական երկաթգիծը, անզիլիացիները ձեռք կբերեին կարճ երկաթուղային ճանապարհի դեպի իրանական շուկա Բաթում-Կարս-Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա գծով, իսկ այնտեղից էլ՝ դեպի իրենց հնդկական գաղութները: Անզիլան, միաժամանակ, կապահովեր Բաթվի նավթի անվտանգ տեղափոխումը Բաթումի վրայով դեպի Եվրոպա:

Ճորտի ձախափնյակի պահանջը հայերի համար վերջին հույսի պահանջ էր, եթե հաշվի առնենք այդ ժամանակաշրջանում մենշևիկյան Վրաստանի, մեղմ ասած, ոչ հայասնաստ տրանզիտային քաղաքականությունը: Ապրիլի 15-ին վրացիները բացեիքաց մերժում են այս պահանջը: Փարիզյան այս բանակցություններում Բաթումի մասին համաձայնություն չի կայանում:

Սան-Ռեմոյի խորհրդաժողովում Բաթումի հարցը պաշտոնապես քննարկվել է հենց առաջին օրը: Քննարկման ընթացքում Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ Բերթլոնը հարցնում է Վանսիտարտին, թե Վրաստանը պատրա՞ստ է լիակատար երաշխիքներ տալ նավահանգստի ազատ ու հավասար օգտագործման և նավթամուղի անվտանգության համար: Վանսիտարտը պատասխանում է, որ հույս կա այդ արդյունքին հասնել: Ելնելով դրանից, խորհրդաժողովը որոշում է, որ ա) մեծապես ցանկալի է համաձայնություն կայացնել Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև Բաթումի նավահանգստի կապակցությամբ, բ) այդ համաձայնագիրը պետք է ստորագրվի թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրի հետ միաժամանակ կամ, եթե հնարավոր է, ավելի վաղ: Ապա ապրիլի 21-ին Վանսիտարտը հայ պատվիրակներին առանձին տեղեկացնում է, որ թուրքիայի կողմից Հայաստանի սահմանները սեղմելու տրամադրություն կա (խոսքը Էրզրումի մասին է) և լավ կլինի զիջումներով համաձայնության գալ վրացիների ու բաբարների հետ: Մասնավորապես խորհուրդը տվեց ճորտի ձախ ափի սեփականության պայման չդնել, այլ պահանջել վրացական հողով մինչև Բաթում երկաթուղային գիծ անցկացնելու իրավունք, որը պետք է լինի Հայաստանի անձեռնմխելի սեփականությունը, իսկ Բաթումը լինելու է ազատ և առանց մաքսի նավահանգիստ: Սակայն Չիեիծեն ավելի հեռուն գնաց՝ առաջարկելով ընդհանրապես չկառուցել ճորտ երկաթուղի և բավարարվել առկա Կարս-Թիֆլիս-Բաթում երկաթուղով: Սա, իհարկե չէր կարող ընդունվել ոչ միայն հայերի, այլ նաև Գերագույն խորհրդի

կողմից: Սան-Ռեմոյում ապրիլի 22-ից 23-ը Վանսիտարտի միջնորդությամբ տեղի ունեցած հայ-վրացական բանակցությունները ձախողվեցին: Խորհրդածողովն իր հերթին Բաթումի մասին վերջնական որոշում չկարողացավ կայացնել: Ավելի ուշ 1920թ. մայիսի 20-ին, Վրաստանի վարչապետ Ն. Շորթաբանիան և Հայաստանի կառավարության լիազոր ներկայացուցիչ Ա. Խատիսյանը Թիֆլիսում համաձայնության եկան, որով Վրաստանը 99 տարվա վարձակալությանը տարածք էր տրամադրում Հայաստանին երկաթուղու կառուցման համար: Փոքր-ինչ ուշ, ցավոք, կողմերը հրաժարվեցին այս պայմանավորվածությունից:

Չորրորդ ենթագլուխը վերնագրված է «1920թ. մայիսի 7-ի ռուս-վրացական դաշնագիրը և Բաթումի հանձնումը Վրաստանին», որտեղ Բաթումի խնդիրը քննարկվում է ռուս-վրացական հարաբերությունների համատեքստում: Սան-Ռեմոյից հետո Բաթումի շուրջ ծավալվող իրադարձությունների հերթական հարգնվածը 1920թ. մայիսի 7-ին կնքված ռուս-վրացական 16 հոդվածից բաղկացած դաշնագիրն էր, որը ստորագրեցին Խորհրդային Ռուսաստանի արտոգործող կոմիտեի տեղակալ Լ. Կարախանը և Վրաստանի սահմանադիր ժողովի անդամ Գ. Ուրուստանին: Վրաստանը լուրջ փոփոխություններ է կատարում արտաքին քաղաքական կողմնորոշման մեջ՝ որոշակիորեն հակվելով դեպի Խորհրդային Ռուսաստանը, քանի որ տարածքային հարցերում Խորհրդային Ռուսաստանն ավելի «առատաձեռն» էր, քան Անտանտի երկրները: Ռուս-վրացական դաշնագրի չորրորդ հոդվածով Խորհրդային Ռուսաստանը պարտավորվում էր որպես Վրաստանի մաս ճանաչել Բաթումի մարզը իր բոլոր գավառներով ու շրջաններով:

Ռուս-վրացական դաշնագրի ամենահատկանշական կողմերից մեկն էլ այն էր, որ Վրաստանը պարտավորվում էր «ձեռք առնել միջոցներ իր երկրից, այդ թվում նաև այս դաշնագրի չորրորդ հոդվածով նախատեսված տարածքներից (այսինքն Բաթումի մարզից-Շ. Թ.) հեռացնել այն բոլոր զորքերը, որոնք չեն պատկանում Վրաստանի ազգային բանակին» (հոդված V, կետ 5-րդ): Դա նշանակում էր, որ Վրաստանը ուղղակի պարտավորություն էր ստանձնում վերջ տալ անգլիական տիրապետությանը Բաթումում ու մարզում և բացորոշ կերպով ճանաչում էր Ռուսաստանի քաղաքական գերակշռությունն ու ազդեցությունը տարածաշրջանում՝ գործնականում հրաժարվելով արևմտյան կողմնորոշումից:

Դրանով ռուսները կարողացան խուսափել անգլիացիների հետ ուղղակի շփման տհաճությունից:

Ռուս-վրացական պայմանագիրը չկարողացավ և չէր էլ կարող լինել Վրաստանի անվանագրության երաշխիք: Ակնհայտ էր, որ այն ժամանակավոր բնույթ էր կրում, քանի որ օգոստոսին Մոսկվայում ընթացող բանակցություններում Ռուսաստանը ճանաչեց Թուրքիայի տարածքային անբողջականությունը «Ազգային ուխտի» գծած սահմաններում, որի մեջ մտնում էր նաև Բաթումի մարզը: Ռուս-վրացական դաշնագրի վերլուծությունն անգամ անգնեց պշքով մեզ ի ցույց է դնում, որ այն իր ողջ էությանը հակահայկական էր, քանի որ բացի Բաթումի մարզից, որի վրացական ճանաչելն արդեն իսկ բացառում էր այնտեղով Հայաստանի սեփական ծովային ելքի հնարավորությունը, այդ նույն չորրորդ հոդվածով Վրաստանի անբաժանելի մաս էր ճանաչվում նաև Թիֆլիսի նահանգը, որի մեջ ցարիզմի կամայական որոշման արդյունքում մտնում էին նաև Ախալքալաքի և Լոռու գավառները: 1920թ. հունիսի 11-ին ՀՀ վարչապետ և արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանը բողոքի նոտա է հղում Վրաստանի և Ռուսաստանի կառավարություններին ռուս-վրացական պայմանագրի այն հոդվածների դեմ, որոնցով հայ-վրացական վիճելի համարվող տարածքները Ռուսաստանի կողմից ճանաչվում էին Վրաստանի անբաժանելի մասեր: Այս բողոքը որևէ նշանակություն չուներ և չէր էլ կարող ունենալ, բացի հարաբերությունների վատթարացումից: Ռուս-վրացական պայմանագիրը մենշևիկյան Վրաստանի անհեռատես արտաքին քաղաքականության դրվագներից մեկն էր, որը նպաստեց ոչ միայն Հայաստանի, այլև Վրաստանի անկմանը:

Սան-Ռեմոյի խորհրդածողովում լորդ Քեդգոնի անդրկովկասյան քաղաքականության ձախողումը վերջնականապես տեսանելի դարձրեց Բաթումի անգլիական ռազմակալումը դադարեցնելու հեռանկարը: Բրիտանական զորամասի հեռացումը դարձավ մոտ ապագայի խնդիր: Սակայն, նրանց առջև ծառայեցավ շատ կարևոր մի խնդիր՝ պատվով հեռանալու խնդիրը: Այս հարցում նրանց անուղղակիորեն օգնեցին վրացիները, որոնք անընդհատ շտապեցնում էին անգլիացիներին՝ արագացնել Բաթումը իրենց հանձնելու գործը: Բրիտանացիներն էլ օգտագործեցին այդ հիմնախի հնարավորությունը և «պատերազմի իրավունքով գրաված Բաթումի մարզը հանձնեցին օրինական տիրոջը»: 1920թ. հունիսի 8-ին Բաթումի անգլիական հրամանատարությունը Կ.Պոլսի Մերձավոր Արևելքում անգլիական զլխավոր հրամանատարությունից հրաման ստացավ անհապաղ անցնել Բաթումից տարիանվելու նախապարտատույթանը: Հունիսի 28-ին կոմիսար Լյուկը պայմանագիր ստորագրեց Վրաստանի կառավարության հետ, որի համաձայն որի, Բաթում քաղաքը և նավահանգիստը անգլիացիների կողմից Վրաստանին հանձնելուն պես, Վրաստանի կառավարությունը երաշխիք էր տալու, որ

Հայաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների բեռները դեպի Բաթում և Բաթումի նավահանգստից ազատ կտեղափոխվեն Վրաստանի երկաթուղիների միջոցով, և պարտավորվում վերոհիշյալ հանրապետություններին իրավունք տալ ազատ կերպով օգտագործելու Բաթումի նավահանգիստը:

Վրացական զորքերը Բաթումի մարզ մտան 1920թ. հուլիսի 1-ին: Հուլիսի 4-ին մոտեցան Բաթում քաղաքին, իսկ անգլիական զորքերը այնտեղից հեռացան հուլիսի 10-ին: Հուլիսի 7-ին վրացական զորքերը մտան Բաթում: Նույն օրը տեղի ունեցավ Բաթումի և նրա շրջանը Վրաստանին հանձնելու հանդիսավոր արարողությունը: Բայց ամեն ինչ այնքան էլ հարթ չէր ընթանում: Բաթումը Վրաստանին հանձնելու նախօրյակին բրիտանական հրամանատարությունը կասկածում էր, որ տեղի բնակչությունը խաղաղ և անցնցում կընդունի վրացական իշխանությունը: Ուստի նահանգապետ Կուկ-Կոլլիսը հուլիսի 6-ին հայտարարություն է տարածում, ըստ որի քաղաքը և շրջանը Վրաստանին հանձնելով հրամայում է «Բաթումի բնակչությանը կատարելա կարգ պաշտպանել և շարունակել սովորական զբաղմունքները...»: Իսկ վրաց կառավարության որոշմամբ հուլիսի 8-ին Բաթումում և շրջանում զինվորական դրություն է հայտարարվում և արտակարգ կոմիսար նշանակվում Վ. Չիխվիշվիլին: Այդ համատարած ոգևորության մեջ ըջեղն էին զիտակցում, որ թուրք ազգայնականները, առաջնորդվելով Ազգային ուխտով, հավանում էին նաև Բաթումին և եթե մինչ այդ գործնական քայլեր չէին ձեռնարկել այդ ուղղությամբ, ապա պատճառը միմիայն անգլիական ռազմական ներկայությունն էր:

1920թ. օգոստոսի 10-ին կնքվեց Արի պայմանագիրը: Այս պայմանագրով Բաթումը հռչակվեց միջազգային նշանակության նավահանգիստ՝ բաց ազատ առևտրի և Ազգերի լիգայի անդամ բոլոր երկրների որոշների համար: Սակայն, քեմալականները ձգտում էին Բաթումը ուժով գավառել ռուս-թուրքական երկրորդ խորհրդածողովի ընթացքում բուլղարիներին փաստի առաջ կանգնեցնելու նպատակով: Ռազմական աջակցության խստունով գայթակղելով մենշևիկյան կառավարությանը թուրքերը նպատակադրվել էին վրացական բանակի ուժերով դիմագրավել կարմիրների հարձակմանը, ժամանակ շահել և բուլղարիներից առաջ գրավել Բաթումը: 1921թ. մարտի 11-ին թուրքական մի ջոկատ մտնում է Բաթում, իսկ Վրաստանում քեմալական ներկայացուցիչ Քլազին բեյն այն հռչակում է Թուրքիայի անբաժանելի մասը: Միայն Վրաստանի խորհրդայնացումը և դրան հաջորդած 1921թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը փրկեցին Բաթումը Թուրքիայի հավակնություններից: Ըստ այդ պայմանագրերի, Բաթումի մարզը ինքնավար հանրապետության կարգավիճակով մտավ Խորհրդային Վրաստանի կազմի մեջ: Սրանով Բաթումի և մարզի ճակատագիրը վերջնականապես որոշվեց:

Երրորդ գլուխը վերնագրված է «Արդահանի խնդիրը հայ-վրացական հարաբերություններում»: Այստեղ ներկայացված են Արդահանի որպես դեպի մերձստանյան տարածաշրջաններ մուտքի նախադուր և հիմնական դարպաս հանդիսանալու հանգամանքը, Կարսի մարզի Հայաստանին միացումով Արդահանի խնդրի առաջացումը, այս խնդրի արժարծունեները հայ-վրացական հարաբերություններում 1919-1920թթ., այդ թվում նաև թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում: Գլուխը բաժանված է չորս ենթագլուխների:

Մտաջին ենթագլուխը վերնագրված է «Կարսի մարզի միացումը Հայաստանին և Վրաստանի դիրքորոշումը (1919թ. հունվար-ապրիլ)», որտեղ ներկայացված են Կարսի մարզի Հայաստանին միացման ընթացքը Անգլիայի և Կամավորական բանակի քաղաքականության համատեքստում, շուրայի վարքագիծը և Վրաստանի դիրքորոշումը, ինչպես նաև Արդահանի նկատմամբ վրաց հավակնությունների ձևավորումը: Մտաջին հանրապետության շրջանում հայ-վրացական հարաբերությունները խաթարող խնդիրներից մեկն էլ Արդահանի պատկանելիության շուրջ ծավալված վեճն էր: Եթե ուշադիր հետևենք քարտեզներ, ապա կտեսնենք, որ Արդահանի գավառը Հայաստանի համար հանդիսանում է մերձստանյան տարածքներով դեպի Սև ծով դուրս գալու միակ դարպասը: Քանի դեռ Կարսի մարզի Օլթի գավառը և Երզրումի վիլայեթը գտնվում էին թուրքերի ձեռքին, վրացիներն ապահով էին, քանի որ Հայաստանի ծովային ելքը «հուսալիորեն» ձախողված էր: Սակայն, երբ Կարսի մարզը միացվեց Հայաստանին և Փարիզի վեհաժողովում սկսեց քննարկվել նաև Երզրումը հանձնելու հարցը, անհանգստացած վրաց մենշևիկ կառավարիչները, «պատմական իրավունքի» վրա հիմնվելով, պահանջեցին Արդահանից հարավ-արևմուտք գտնվող Օլթի գավառը, այստեղից ուղիղ գծով դեպի արևմուտք Երզրումի նահանգի Թորոմի, Սպերի և Բաբերդի գավառները, ապա դեպի հյուսիս-արևմուտք Տրապիզոնի վիլայեթի Գյումուշխանեի գավառը և ուղիղ գծով հյուսիս մինչև Տրապիզոնի նավահանգիստը: Նույնիսկ անգնեց պշքով է տեսանելի, որ եթե անգամ Կարսի մարզի մնացած գավառները (Կարս, Կաղզվան) և Երզրումի վիլայեթի մյուս տարածքները (Երզրում, Դերջան, Երզնկա և այլն) մաս կազմեին Հայաստանին, ապա միևնույն է, վերջինս գրկված էր լինելու ծովային ելքից: Սակայն, չնայած այս բոլորին, քանի որ հիմնական իրադարձությունները տեղի են ունեցել Արդահանի շուրջը, մենք գլխավորապես կենտրոնացել ենք այս խնդրի վրա:

Առաջին Հանրապետության գոյության ընթացքում վրացական հավակնությունները Արդահանի նկատմամբ դրսևորվեցին 1918թ. դեկտեմբերին: Իսկ 1919թ. մարտին վրաց պաշտոնական ներկայացուցիչներ Նիկոլայ Չխեիժեն և Իրակլի Ծերեթելին Փարիզում և մարտի 14-ին Հայաստանի վեհաժողովին ներկայացրին Վրաստանի նախնական հռչակագիր, որով թվարկում էին Վրաստանի տարածքները՝ այդ թվում նաև Օլթիի և Արդահանի շրջանները:

Թուրքական զորքերի Անդրկովկասից հեռանալուց հետո, անգլիացի գեներալ-մայոր Ջ. Ֆորեստեր-Ուոկերը, հունվարի 8-ին Ալեքսանդրապոլում համաձայնագիր կնքեց Հայաստանի արտգործնախարար Սիրական Տիգրանյանի հետ, համաձայն որի, թեպետ Կարսում հաստատվելու էր անգլիական զինվորական նահանգապետություն, սակայն բոլոր քաղաքացիական պաշտոնյաները նշանակվելու էին Հայաստանի կառավարության կողմից: Հայ պաշտոնյաները պետք է պատրաստ լինեին Կարս մեկնելու հունվարի 12-ին: Այս ամենից ելնելով՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հունվարի 14-ին ընդունեց Կարսի մարզը Հայաստանին միացնելու մասին որոշումը:

Սակայն, դեռևս 1918թ. նոյեմբերի 5-ին Կարսում, Յ. Շևքի փաշայի աջակցությամբ հրավիրված մարզի մահմեդական առաջնորդների համաժողովում, կազմվեց Կարսի մահմեդական խորհուրդը, իսկ դեկտեմբերին այն փոխարինվեց ազգային մահմեդական խորհուրդով (շուրա): Իսկ 1919թ. հունվարի 17-18-ին Կարսում համաժողովի հավաքվեցին մահմեդականների 100-ից ավելի պատվիրակներ և հռչակեցին «Հարավ-արևմտյան կովկասյան հանրապետություն»՝ Կարս կենտրոնով և կազմեցին այդ ինքնահռչակ «հանրապետության» ժամանակավոր կառավարություն՝ շուրա: Վերջինս վճռակաճորեն մերժեց անգլիացիների որոշումը: Տեսնելով մահմեդականների այս ընդվզումը՝ Թեմփրլին հրահանգեց հայ պաշտոնյաներին հեռանալ Կարսից և ոչ պաշտոնապես ճանաչեց մահմեդական շուրան: Փաստորեն բրիտանական հրամանատարությունը կտրուկ փոխեց վերաբերմունքը շուրայի նկատմամբ և սկսեց համագործակցել վերջինիս հետ: Կարսի հարցում բրիտանական հրամանատարության հակահայ քաղաքականությունը պայմանավորված էր Դեմիկիճի հարավկովկասյան քաղաքականության ակտիվությամբ և հայերի պանդակաճանաչմամբ: Ռուսամետ դիրքորոշում որդեգրեց նաև շուրան՝ հայտարարելով, որ եթե Կարսի նահանգում թուրքական իշխանություն չի լինելու, ապա իրենք կընդունեն միայն ռուսական իշխանությունը: Թուրքերի բացահայտ շեշտադրված ռուսասիրությունն ի վերջո սթափեցրեց անգլիացիներին, և վերջիններս, արդեն մարտի վերջին, վերստին որդեգրեցին Կարսի մարզը Հայաստանին հանձնելու քաղաքականությունը:

Բայց, մինչ դրան անդրադառնալը, քննարկեց Կարսի մարզի նկատմամբ Վրաստանի հավակնությունների հարցը: 1919թ. հունվարի կեսերին, Վրաստանը փորձեց գրավել Արդահանի հյուսիսային մասը՝ Փոցխտլի տեղամասը: Սակայն, արդեն փետրվարի սկզբին շուրան կարողացավ նոր շարտել վրացական զորքերը՝ գրավելով նաև Ախալքալաքն ու Ախալցխան: Այդ էր պատճառը, որ Վրաստանն աջակցեց Հայաստանին պայքարի մեջ մտնելով հարևանության ձևավորված նոր թշնամական պետության հետ: Վրաստանի վարչապետ Նոյ ժորդանիան սուր քննադատության ենթարկեց բրիտանական քաղաքականությունը, որը պատճառ դարձավ վրացական տարածքում խռովությունների տարածմանը: Դեռ ավելին, ժորդանիան վրդվեցուցիչ է համարում Ֆորեստեր-Ուոկերի հանդուրժողականությունը Կարսի մահմեդական խայտառակ շուրայի նկատմամբ, մի նահանգի, որն իրավացիորեն և ի բնե հայկական էր:

Կարսի շուրայի լլտի ու ամբարտավան պահվածքը, լցրեց անգլիացիների համբերության բաժակը և, ելնելով ընդունած որոշումից, ապրիլի 12-ին Կարսի անգլիական նոր նահանգապետ գնդապետ Պրեստոնը, մասնակցելով շուրայի հերթական նիստին, ձերբակալեց նրա ղեկավարներին և լուծարեց շուրան: Երեք ամսվա գոյությունից հետո Հարավարևմտյան կովկասյան հանրապետությունը խորտակվեց: Գեներալ Թոմսոնը Վրաստանին արտոնեց մի փոքրաքանակ զորաջոկատ Ախալցխայից մտցնել Արդահանի հյուսիսային մաս:

Տարածաշրջանի բրիտանական զինվորական իշխանությունները վերջապես կայացրին Կարսի մարզը Հայաստանին հանձնելու արդարացի որոշումը: Ապրիլի 19-ին Կարսի նահանգապետ Ստեփան Դորդանյանը և իր վարչությունը մտան Կարս: Փաստորեն, ապրիլի 23-24-ի դրությամբ, ողջ Կարսի մարզը միացավ Հայաստանին՝ բացառությամբ հյուսիսային Արդահանի և Օլթիի, որոնցից առաջինն անցավ Վրաստանին, իսկ երկրորդը գործնականում մնաց թուրքերի տիրապետության տակ, թեպետ անգլիացիները, մինչև Կարսի մարզից հեռանալը, մտադիր էին Օլթին միացնել Բաթումի մարզին:

Երկրորդ ենթագույնը վերնագրված է «Արդահանի հարցը հայ-վրացական հարաբերություններում և խնդրի ժամանակավոր լուծումը (1919թ. մայիս-դեկտեմբեր)»: Այստեղ ներկայացված են Կարսի մարզի Հայաստանին միացումից հետո Արդահանի շուրջ ծայր առած տարածաշրջանները 1919թ. ընթացքում: Չմայած անգլիացիների կայացրած որոշմանը, այնուամենայնիվ, շարունակվում էին վրացիների անհիմն հավակնությունները Կարսի մարզի

հյուսիսային գավառների նկատմամբ: Այդ դժվարին իրավիճակում լրացուցիչ խնդիրներից խուսափելու նպատակով վարչապետ Ա. Խատիսյանը մեկնում է Թիֆլիս Արդահանի գավառի հետ կապված հարցը հարթելու համար: Արխիվային նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այստեղ որոշվել է, որ Արդահանի շրջանը և քաղաքը կսկսում են Կուր գետով. ձախափնյակը՝ հյուսիսային հատվածը՝ Վրաստանին, իսկ աջափնյակը՝ հարավային հատվածը՝ Հայաստանին: Արդահան քաղաքի հյուսիսային և հարավային հատվածներում վարչությունը պետք է լինի հայկական: Հյուսիսային Արդահանում վրաց կառավարությունն իրավունք է ստանում պահելու 50 հոգուց բաղկացած զորաջոկատ կարգուկանոն ապահովելու համար, իսկ հարավային Արդահանում հայերը կարող էին ունենալ 100 հոգիանոց ջոկատ: Վրացական զորքերը ապրիլի 18-ին հարձակվում են Արդահան քաղաքի վրա: Ապրիլի 20-ին, գրավելով Արդահանի հյուսիսային հատվածը, գեներալ Կլիմիտսովի զորքերը, խախտելով ձեռք բերված պայմանավորվածությունը, գրավում են Արդահան քաղաքի հարավային հատվածը, որը բնակամբար, հարուցում էր հայերի և անգլիացիների դժգոհությունը: Այդ դժգոհություններն ավելի խորացան, երբ հայտնվեցին տեղական բնակչության նկատմամբ վրացական զինվորների կտի և ամբարտավան վարքագծի մասին առաջին տեղեկությունները: Արդահանի գավառում վրացական զորքերի ապօրինությունների վերաբերյալ արխիվում պահպանվել են մի շարք փաստաթղթեր: Օրինակ, 1919 թ. մայիսի 13-ին Կարսում հայկական զորքերի հրամանատար գեներալ Հովսեփյանը հեռագրում է Հայաստանի զինվորական նախարարին. «Նորից ինձ դիմեցին Գյուլի տեղամասի մուսուլմանների ներկայացուցիչները մեր տերիտորիայի խաղաղ մուսուլման բնակչության նկատմամբ վրացիների պատճառած անօրինականություններից պաշտպանելու խնդրանքով...»: Վերլուծելով արխիվային փաստաթղթերը, գալիս ենք այն եզրահանգման, որ Արդահանի շրջանի հայկական հատվածից վրացական զորքերի դուրսբերման հարցը հիմնականում լուծվել է 1919թ. սեպտեմբերի վերջ - հոկտեմբերի սկզբին, Անտանտի գերագույն կոմիսար, գնդապետ Հասկելի միջնորդությամբ: Հիմա էլ վրացական կողմի բողոքի արդյունքում, քննարկվում էր հայկական կայազորի թիվը կրճատել և հավասարեցնել վրացականին:

Սակայն, արդեն նոյեմբերին, վրաց կառավարությունը դիմում է Հայաստանի կառավարությանը, ինչպես նաև միջնորդության համար գերագույն կոմիսար Հասկելին, որպեսզի վրացական ջոկատի թիվը ևս հասցվի 100 հոգու պատճառաբանելով, թե 50 հոգին բավական չէ Արդահան քաղաքի հյուսիսային մասի կարգուկանոն պահպանելու համար: Ինչպես երևում է, վրացիները ձգտում էին իրենց կայազորի թիվը հասցնել հայերի թվին, ոչ թե հայերինը նվազեցնել իրենց չափով: Քանի որ, վրացիների համար միևնույն էր, թե հայերն ինչքան զինվոր կունենան հարավային Արդահանում, բայց երբ իրենք ավելի շատ զինվոր ունենային, ավելի մեծ հենարանություններ կունենային հյուսիսային Արդահանի հայկական վարչության գործերին: Ինչևէ, նշենք, որ այնուամենայնիվ, Հայաստանի կառավարությունը համաձայնեց վրացական կողմի առաջարկին: Այսպիսով հայ-վրացական կնճիռն Արդահանի խնդրում կարծես թե ժամանակավորապես հարթվեց:

Երրորդ ենթագույնը վերնագրված է «Իրադարձությունների հետագա զարգացումներն Արդահանի հարցում 1920թ. հունվար-օգոստոս ամիսներին»: Այստեղ ներկայացված է Արդահանի շուրջ ծավալված հետագա հակամարտությունը հայ-վրացական հարաբերություններում: 1920թ. հայ-վրացական հարաբերությունները նոր զարգացումներ ստացան: Արդահանի խնդիրը, ցավոք, շարունակում էր մնալ որպես այդ հարաբերությունները խաթարող գործոններից մեկը: Վրաստանի կառավարությունը 1920թ. հունվարին առաջարկում է հայ - վրացական ռազմաքաղաքական դաշինք կնքել՝ հիմնավորելով, որ այդ դաշինքի դեպքում անգլիացիները կընտրեն իրենց և ոչ թե մուսուլմաններին: Շահարկելով այդ դաշինքը վրաց գործիչներն առաջարկում էին Ալավերդին միացնել Վրաստանին և իրենց գործառը Արդահանում ավելացնել երեք վաշտով՝ իբր մահմեդականներից պաշտպանվելու և Բաթումի թիկունքի անվանագրությունն ապահովելու համար: Սակայն հայկական կողմը մերժում է այս առաջարկները: Վրաց կառավարությունը հայկական կողմի հետ բանակցելուն զուգահեռ՝ փետրվարին, մի գործառն էր մտցրել Արդահանի հարավային հայկական հատվածը խախտելով նախկինում ձեռք բերված պայմանավորվածությունները: Վրաստանի կառավարության նվաճողական քաղաքականությունն Արդահանի և Օլթու ուղղությամբ իրականացվում էր ոչ միայն ռազմական ճանապարհով, այլ նաև ակտիվ քարոզչությամբ: Թաթար-աղբբեջանցի էմիսարների հետ գործակցելով վրացիները շահառում էին տեղի մահմեդական ազդեցիկ գործիչներին ու ղեկավարներին, նրանց պաշտոններ խոստանում, տրամադրում հայկական իշխանությունների դեմ, ապստամբներին ապահովում գեներ-գինամբերով: Առաջին հայացքից թվում է, թե անհասկանալի է Աղբբեջանի կողմից Արդահանի նկատմամբ վրաց հավակնությունների աջակցումն այն ենթատեքստում, երբ այդ գավառին անբաթույց հավակնություն էր ցուցաբերում նաև մեծ եղբայր Թուրքիան: Բայց երբ խորանում ենք երևույթի մեջ, պարզ է դառնում, որ Աղբբեջանը դրանով նախևառաջ

անկախունություն էր առաջացնում Հայաստանում. մահմեդականներին համախմբելով հայկական իշխանությունների դեմ ստիպում էր, որ հայկական ավելի շատ գործ կենտրոնացվի Կարսի մարզում՝ թուլացնելով Ղարաբաղի, Չանգեզուրի և Նախիջևանի ճակատները: Բայց ամենակարևորն այն էր, որ գրգռելով վրացիների պետրոսյանը, Ադրբեջանը թշնամանք էր սերմանում երկու հարևան երկրների միջև և մի մեծ սեպ խրուճ բախտակից ու հավատակից ժողովուրդների միջև: Դրանով Կրաստանը, կամա թե սկանա, ներքաշվում էր թուրք-ադրբեջանական տանդեմի հակահայ քաղաքականության մեջ:

1920 թ. ապրիլի սկզբներին վրացական զորքերը գրավեցին Արտանուշի շրջանը՝ հյուսիսից իրական վտանգ ստեղծելով Օլթիի համար: Օլթիի նկատմամբ Կրաստանի ավելի արեախիվ վարքագիծ սկսեց դրսևորել հունիս ամսին: Ըստ երևույթին՝ դա այն պատճառով էր, որ հայկական զորքերին հաջողվել էր այդ նույն ամսին Օլթիի ուղղությամբ առաջխաղացում ունենալ: Նրանք հունիսի 18-21-ը գրավել էին Օլթիի մեծ մասը՝ ներառյալ ամիսահանքերը: 1920թ. գարնանը իրադրությունն Անդրկովկասում կտրուկ փոխվեց: Ադրբեջանի խորհրդայնացումով անդրկովկասյան եռակողմ խորհրդածողովն ընդունեց երկկողմ հայ-վրացական ձևաչափը:

Հունիսի 29-ին տեղի է ունենում հայ-վրացական խորհրդածողովի առաջին նիստը: Խորհրդածողովի օրակարգում, մի շարք փոխադարձ հետաքրքրություններ կայացան իրար հետևող շրջանակում, ընդգրկված էր նաև սահմանավեճերի հարցը: Այստեղ վրացական կողմն առաջին անգամ պաշտոնապես առաջ քաշեց Արդահանի խնդիրը: Հայկական պատվիրակության բողոքին ի պատասխան վրաց ԵԳ ճախարար

Ռամիշվիլին պատասխանեց, որ «...Օլթիի շրջանի մասին խօսք չի լինի, իսկ Արդահանի շրջանի վերաբերմամբ Կրաստանը պրետենդանտներ ունի, ուստի այդ հարցը պետք է քննութեան առնել...»: Ինչպես տեսնում ենք, վրացիները որդեգրել էին «շատը պահանջելով քչին հասնելու» փորձված մարտավարությունը: Հաջորդ նիստը հուլիսի սկզբով: Արացական պատվիրակությունը ներկայացրեց իր տարածքային պահանջները՝ միաժամանակ հայտարարելով, որ այդ սահմանները ընդունելի կլինեն իրենց համար, եթե կողմերի միջև առկա բոլոր խնդիրները ամբողջությամբ լուծվում ստանան: Սա էլ, ըստ երևույթին, շանտաժ էր, քանի որ տրանզիտի և մյուս հարցերը սահմանավեճերի հետ կապելով, վրացիները հայտնվում էին շահեկան վիճակում: Արդահանի շրջանին տիրապետելու պահանջը վրացիները բացատրում էին նաև Բաթումի մարզի պարենային և սահմանային անվտանգությամբ: Դրանք հիմնադրուկ բացատրություններ էին, քանզի, եթե Արդահանը պատկաներ Հայաստանին, ապա դա Բաթումի մարզի համար ոչ մի առումով սպառնալիք չէր հանդիսանա, քանի որ, այսպես թե այնպես, վրացիները տիրապետում էին հյուսիսային Արդահանին՝ դրանով հանդերձ նաև Բաթումի մարզի հարավային սահմանը, այնպես որ ամենևին էլ կարիքը չկար հավակնելու զավառի հարավային սահմանագծին: Հայ-վրացական տարածքային վեճերը հուլիս-օգոստոս ամիսներին լուծում չեն ստանում: Վրացիները շարունակում էին պահանջել Բողջալուխի շրջանը՝ Սանահինը ներառյալ, ամբողջ Ախալքալաքի ու Արդահանի շրջանները և Օլթիի մի մասը:

Չորրորդ ենթագլուխը վերնագրված է «Արդահանի խնդիրը թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում»: Այստեղ ներկայացված են թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում Արդահանի շուրջ ծավալված իրադարձությունները հայ-վրացական հակասությունների համատեքստում: 1920թ. սեպտեմբերին բռնկվեց թուրք-հայկական պատերազմը: Այն փաստացի հանգեցրեց Հայաստանի անկախության կորստին և էականորեն արագացրեց Կրաստանի անկումը: Պատերազմի ընթացքում այս վեճը լուրջ զարգացումներ ստացավ, որոնց ուսումնասիրությունը և վերլուծությունը ակամա հանգեցնում են այն եզրահանգմանը, որ Կրաստանը, օգտվելով Հայաստանի ծանր, մղձավանջային վիճակից, թուրքերի հետ համագործակցաբար, փորձում էր խլել Արդահանի շրջանը, ինչն արեց նաև Լոռվա պարագայում: Սեպտեմբերի 30-ին վրացիները Չլդրի և Գյուլի շրջաններ են ուղարկում իրենց կողմից նշանակված զավառապետներին: Սա նշանակում էր, որ նրանք ուզում են հայերի ձեռքից խլել հարավային Արդահանի քաղաքացիական իշխանությունը: Հոկտեմբերի 7-ին ռազմական ճախարար Ռ. Տեր-Մինասյանը գրում է դեսպան Բեկզադյանին. «...Կակակածեք, որ վրացիք ուրախ լինեն տաճկական արշավանքին, որ օգտվին գրավելու Արդահանը...»: Վրացիների զինված ներխուժումը հարավային Արդահան երկար պատեցնել չտվեց: Հոկտեմբերի 9-ին վրացական մի ջոկատ, 30 զինվորներից ու մի քանի սպաներից բաղկացած, մուտք է գործում Ջուրզուլու, որտեղ նրանք բարձրացնում են վրացական դրոշակը: Ստացված տեղեկությունների համաձայն՝ Ախալքալաքից Ջուրզուլու էր շարժվում նաև վրացական 8-րդ գումարտակը: Հոկտեմբերի 13-ին Բեկզադյանը տեսակցում է Սաբախտարաշվիլիի հետ պաշտոնապես բողոքի նոտա հղելով Արդահանի գրավման համար: Հոկտեմբերի 18-ին Սաբախտարաշվիլին պաշտոնապես գրավոր պատասխանում է Բեկզադյանի հոկտեմբերի 13-ի նոտային, որով Հայաստանի կառավարությունից երաշխիքներ էր պահանջում, որ իրենց զորքերը ետ քաշելուց հետո թուրքերը չեն գրավի այդ տարածքը, որը վիճելի է Հայաստանի և Կրաստանի միջև: Այսպես վրացական

կառավարությունը մեկ նետով երկու նապաստակ էր սպանում. մի կողմից վերահաստատում էր զավառի վիճելի լինելու հանգամանքը, մյուս կողմից երաշխիքներ պահանջելով հիմք էր ստեղծում զորքերը շրջանից դուրս չհանելու համար: Սաբախտարաշվիլին այդ նույն գրության մեջ հայկական զորքի տեղաշարժը դեպի Կարսի ճակատ «դիտարկում էր» որպես ստիպողական տարահանում, որով և հիմնավորում էր վրացական զորքի մուտքը Արդահան: Իսկ քեմալականները թուրք-հայկական պատերազմի ողջ ընթացքում այդպես էլ Արդահանի ուղղությամբ չառաջացան՝ բացառությամբ Գյուլի տեղամասի հարավային հատվածի (Մերդենեկի ուղղությամբ), ինչն էլ մեզ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ վաղորոք Արդահանի և Հայաստանի այլ տարածքների վերաբերյալ թուրք-վրացական գործարք էր կնքվել:

Հոկտեմբերի 25-ին Թիֆլիսում տեղի է ունենում հայ և վրաց պատվիրակությունների երկու նիստ, որտեղ էլ քննարկումների արդյունքում պարզ է դառնում, ինչպես դա արձանագրել է իր զեկուցագրում դեսպան Բեկզադյանը, որ «վրացիները մեզ հետ չեն կուլելու և այլևս նրանց վրա որդեկ յոյս դնելու չէ, եթե նրանք չխանգարեն մեր մոբիլիզացիային (Կրաստանում բնակվող հայաստանահպատակների գորակազինը – Շ. Թ.) և տրանզիտին...»: Թիֆլիսում բրիտանական ներկայացուցիչ զնդապետ Ստոքսը ևս բավականաչափ քանքեր թափեց այս ուղղությամբ, սակայն ի վերջո նա էլ եկավ այն համոզման, որ վրացիները հայերին զինված աջակցություն չեն ցույաբերելու: Անգլիական վերջին զինվորները Բաթումից հեռացել էին դեռևս հուլիսին, դաշնակիցներն այլևս մեծ ազդեցություն չունեին տարածաշրջանում, այստեղ արդեն գլխավոր խաղացողները բոլշևիկներն ու քեմալականներն էին: Հայոց բանակի անհաջողություններին զուգահեռ ավելանում էին Կրաստանի կառավարության տարածքային պահանջները: Կարսի անկման լուրը ստանալու հաջորդ օրը հոկտեմբերի 31-ին, Սաբախտարաշվիլին իր մոտ է հրավիրում Բեկզադյանին և Հայաստանի կառավարությանն առաջարկում է թույլ տալ գրավել չեզոք գոտին: Բնականաբար Բեկզադյանը մերժում է այդ առաջարկը՝ այն համարելով ևս մեկ սպառնալիք, որ վրացիները օգտվում են հայերի նեղ վիճակից, փոխանակ օգնեին միասին ետ մղել տաճիկներին, որի համար հարկավոր էր Մերդենեկում կանգնած վրացական 3000-անոց զնդի աջակցությունը: Սակայն Սաբախտարաշվիլին պնդում է առաջարկը՝ մեղադրելով հայերին, որ Արդահանում էլ դեմ էին վրացական զորքի տեղակայմանը, իսկ հիմա զորքերը քաշում են այնտեղից: Իհարկե, վրացիները շատ լավ գիտակցում էին, որ արևմտյան ռազմաճակատի վճռորոշ տեղամասը Կարսն էր, որտեղ կենտրոնացել էին ճակատի բոլոր ուժերը՝ այդ թվում նաև Արդահանում տեղակայված գործառնները, և շրջանից զորքերի դուրսբերումը միմայն պայմանավորված էր դրանով, սակայն, փոխանակ ելնելով իրենց հետագա անվտանգությունից զինական աջակցություն ցույց տալին, հանդիսատեսի նման թիկունքից հետևում էին հայերի կենցաղ ու մահու գոյամարտին:

Թուրք-հայկական պատերազմն ավարտվեց Հայաստանի պարտությամբ, որը հանգեցրեց Հայաստանի խորհրդայնացմանը: Թվում էր, թե Կրաստանը ճիշտ էր կողմնորոշվել և շահած դուրս եկել այդ իրադարձություններին: Գրավել էր Արդահանը, ինչպես նաև Լոռու չեզոք գոտին, որն ամրագրել էր Նոյեմբերի 13-ի հայ-վրացական պայմանագրով: Սակայն դա այդպես չէր: Հայաստանի հետ հարցերը լուծելուց հետո, քեմալականները թնդանոթներն ուղղեցին Կրաստանի դեմ: Նրանք Կրաստանից պահանջեցին անհապաղ զորքերը դուրս բերել Արդահանի շրջանից, սպա, խախտելով թուրք-վրացական ենթադրյալ դաշինքը, 1921թ. փետրվարի 23-ին գրավեցին Արդահանը: Քեմալ-բոլշևիկյան ճնշման ներքո, փետրվարի 25-ին, խորհրդայնացած նաև Կրաստանը՝ Հայաստանի խորհրդայնացումից մոտ երեք ամիս անց: 1921թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով ողջ Կարսի մարզը այդ թվում Արդահանի և Օլթիի զավառները, բոլշևիկները թեև ձեռքով ամրագրվեցին Թուրքիայի կազմում: Երկու երկար ու ձիգ տարիներ հարևան երկրները վիճեցին Արդահանի համար, բայց այն բաժին հասավ Թուրքիային: Կարծում են, որ հայ և վրացի մերօրյա քաղաքագետները, վերլուծաբանները, դիվանագետները, պետական գործիչները և վերջապես իշխանության դեկին կանգնած մարդիկ կանեն անհրաժեշտ հետևություններ, լավ կսերտեն պատմության դառը դասերը և միջազգային ու տարածաշրջանային քաղաքականության համատեքստում ճիշտ կկողմնորոշվեն երկկողմ հարաբերություններում:

Երակացություն մեջ ամփոփվում են աշխատանքի արդյունքները և արվում են եզրահանգումներ:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից անմիջապես հետո Հայաստանի իշխանությունները ձեռնամուխ եղան 1918թ. հունիսի 4-ի Բաթումի պայմանագրի հետևանքների վերացման և հայկական պատմական հողերի հաշվին Հայաստանի տարածքների ընդարձակման գործին: Հայաստանի կառավարության առաջնահերթ խնդիրներից մեկն էլ ծովային ելքի ձեռքբերումն էր: Սակայն, սահմանների ընդլայնման և ծովային ելքի ձեռքբերման համար պայքարում Հայաստանը բախվում է որոշ շահագրգիռ պետությունների անհամաձայնությանը: Դրանց մեջ իրենց կարևորությամբ առանձնանում են հայ-վրացական տարակարծությունները:

Այս խնդիրների ուսումնասիրությունը մեզ հնարավորություն է տալիս կատարելու հետևյալ եզրահանգումները.

1. Ծովային ելքի հարցը հանդիսանում էր Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին քաղաքական գերակայություններից մեկը: Խնդրի լուծման համար իրական հնարավորություն էր ընձեռնում Փարիզի վեհաժողովը: Հետևաբար, թե կառավարությունը, և թե Փարիզում գործող հայկական գույզ պատվիրակությունները ջանք ու եռանդ չէին խնայում այդ հույժ կարևոր հարցի լուծման գործում:

2. Սկզբնապես հայ պատվիրակները ծովային ելք էին պահանջում և Միջերկրական և Սև ծովերով հիմնավորելով, որ միայն Սև ծով ելքի պարագայում Հայաստանը հնարավորություն ունի ունենա սերտ հարաբերություններ հաստատել Արևմուտքի հետ և առաջվա պես կճնա Ռուսաստանի քաղաքական և տնտեսական ազդեցության տակ: Ուստի Հայաստանը պահանջում էր Կիլիկիան որպես Միջերկրականի ափը դուրս գալու հնարավորություն: Սակայն Կիլիկիայի նկատմամբ Անտանտի տերությունների կողմից ճանաչված ֆրանսիական հավանությունները հայ պատվիրակներին ստիպեցին հրաժարվել Կիլիկիայի նկատմամբ պահանջից:

3. Որպես Հայաստանի դեպի Սև ծով ելքի հիմնական տարբերակ առաջ քաշվեց Տրապիզոնը: Այս գաղափարին աջակցում էին Անգլիան և ԱՄՆ-ը, բայց Ֆրանսիան, տարբեր սուբյեկտիվ պատճառաբանություններով, դեմ արտահատվեց այս լուծմանը մի կողմից հակադրվելով անգլիական շահերին, մյուս կողմից ձգտելով սերտացնել հարաբերությունները քեմալականների հետ Թուրքիայի տարածքում կոնցեսիաներ (տնտեսական մենաշնորհներ) ձեռք բերելու նպատակով: Սրան գումարվեց նաև պոնտահույների բարձրացրած աղմուկը, ովքեր տեղական և Եվրոպայում ստեղծած կազմակերպությունների միջոցով ձգտում էին Պոնտոսում երկրորդ հունական պետություն ստեղծել կամ Հայաստանի հետ համադաշնություն կազմել: Այդ դեպքում Հայաստանը Տրապիզոնով միայն տնտեսական ելքի հնարավորություն կունենար, որը չբավարարեց հայկական կողմին: Ուստի, 1920թ. օգոստոսի սկզբին հայ պատվիրակները հրաժարվեցին Տրապիզոնի պահանջից, թեև Վ. Վիլսոնի նոյեմբերի 22-ի իրավարար վճռով այն նախատեսվում էր մտցնել Հայաստանի կազմի մեջ:

4. Որպես Հայաստանի դեպի Սև ծով ելքի մյուս հնարավոր տարբերակ քննարկվեց Լազիստանը, իր Ռիզե և Աթինե նավահանգիստներով: Այս տարբերակին դեմ արտահատվեց Անգլիան, քանի որ վերջինս ծրագրել էր Աջարիայում ստեղծել խամաճիկ պետություն և Լազիստանը կցել դրան: Այս հարցում զիսավոր խոչնդոտներից մեկը հանդիսացավ Վրաստանի դիրքորոշումը: Փարիզի վեհաժողովի վրաց պատվիրակները ևս հանդես եկան Լազիստանի պահանջով այն հիմնավորելով պատմական իրավունքով և լազերի վրացական ծագմամբ: Այստեղ հատկանշականն այն է, որ վրացիները ցուցադրաբար Լազիստանի նկատմամբ հավակնություններ ներկայացրեցին միայն այն ժամանակ, երբ Եվրոպայում սկսվեց քննարկվել այն Հայաստանին հանձնելու հարցը:

5. Հայաստանի, ինչպես նաև ողջ Անդրկովկասի համար ծովային ելքի անձնահարմարավետ տարբերակը հանդիսանում էր Բաթումը: Այս տարբերակին կողմ էին Անտանտի պետությունները, այդ թվում նաև Անգլիան, որն արդեն 1920թ. գարնանը վերջնականապես հրաժարվել էր Աջարիայի վերաբերյալ իր նախկին ծրագրերից և մտորում էր այն հանձնել Վրաստանին: Մեծ տերությունները, միաժամանակ, ձգտում էին Բաթումը հռչակել *Porto franco*՝ ազատ նավահանգիստ, որով կկարողանային պահպանել իրենց տնտեսական և քաղաքական ազդեցությունը տարածաշրջանում և զսպել Բաթումի նկատմամբ բոլշևիկների ու քեմալականների հավակնությունները: Բայց վրաց մենշևիկյան կառավարությունը կտրուկ կերպով պահանջեց քաղաքը և նավահանգիստը անվերապահորեն մտցնել Վրաստանի կազմի մեջ՝ պարտավորվելով Հայաստանի և Ադրբեջանի համար ազատ ելք ապահովել դեպի ծով, սակայն հետագայում Հայաստանի մասով այդ պարտավորությունը երբեք պատշաճ չկատարեց:

6. Բաթումով և Լազիստանով ծով դուրս գալու ենթակառուցվածքները ապահովելու նպատակով Հայաստանի կառավարությունը ծրագրում է Եորոխի ձախափնյա հովտով կառուցել Կարս-Բաթում սեփական երկաթուղին դեպի Ռիզե կամ Աթինե ճյուղավորումով միաժամանակ Բաթումում սեփական նավահանգիստ պահանջելով: Հայկական կողմի այս նախաձեռնությունն ու պահանջը, ինչպես նաև Եորոխ գետով հայ-վրացական սահմանագծման պահանջը մերժվում են վրաց պատվիրակների կողմից բացահայտելով Հայաստանի ծովային ելքի հարցում վրաց մենշևիկների չկամությունը:

7. Ձգտելով անրապնդվել Անդրկովկասում Խորհրդային Ռուսաստանը 1920թ. մայիսի 7-ին պայմանագիր ստորագրեց Վրաստանի հետ ուղեհարելով Հայաստանի տարածքային շահերը: Այդ պայմանագրով Ռուսաստանը Վրաստանի անբաժանելի մաս ճանաչեց նախկին Ռուսական կայսրության Բաթումի և Թիֆլիսի նահանգները որոշելով հայ-վրացական վիճելի տարածքների ճակատագիրը հողուտ Վրաստանի և բացառելով Բաթումով Հայաստանի ազատ ծովային ելքի հնարավորությունը:

8. Ենթարկվելով Վրաստանի կառավարության, Խորհրդային Ռուսաստանի և Անգլիայի կառավարությունում Անդրկովկասից հեռանալու կողմնակիցների աճող ճնշումներին Բրիտանական հրամանատարությունը դուրս հանեց Բաթումի կայազորը և 1920թ. հուլիսին քաղաքն ու մարզը հանձնեց Վրաստանին: Սակայն շուտով Բաթումը կռվախնձոր դարձավ քեմալականների ու բոլշևիկների միջև և Վրաստանի կազմում հետևաբար և Խորհրդային Ռուսաստանի հսկողության ներքո մնաց միայն բոլշևիկների կողմ միջանդությամբ՝ 1921թ. Մոսկվայի պայմանագրով:

9. Հայաստանի ծովային ելքի, Մերձսևծովյան տարածքների (Լազիստան, Բաթում) և դրանց նախադուռ հանդիսացող Արդահանի հետ կապված բոլոր բանակցություններում, քննարկումներում, խորհրդակցություններում և բանակցություններում (Լոնդոնի խորհրդաժողով՝ 1920թ. քննարկումներում, խորհրդակցություններում և քննարկումներ 1920թ. ապրիլի 13-17, Սան Ռեմոյի խորհրդաժողով՝ 1920թ. ապրիլի 18-26 և այլն) ակնհայտ էր վրաց-ադրբեջանական ներդաշնակ համագործակցությունը: Վերջիններս, չբողարկելով Վրաստանի նկատմամբ իրենց պահանջները, աշխատում էին սեպ խրել հայ-վրացական հարաբերությունների միջև, որը նրանց հաճախ հաջողվում էր:

10. Արդահանի շուրջ հայ-վրացական տարակրթությունները սկսվեցին 1919թ. հունվարին, երբ անգլիացիները Կարսի մարզը հանձնեցին Հայաստանին: Սակայն, Կարսի մահճեղականների ղեկավար մարմնի՝ շուրայի հարուցած խոչնդոտների և անգլիական հրամանատարության կրավորական վարքագծի պատճառով առժամանակ մարզը մնաց շուրայի հսկողության ներքո: Այդ ընթացքում՝ հունվար-փետրվար ամիսներին, վրացական զորքերը ճուլինիսկ փորձեցին գրավել Արդահանը, սակայն հակահարված ստացան Կարսի շուրայի զինված կազմավորումների կողմից և կորցրեցին նաև Ախալցխայի և Ախալքալաքի նկատմամբ վերահսկողությունը:

11. Անգլիական հրամանատարությունը, ելնելով շուրայի լկտի և անսպասելի ռուսամետ պահվածքից, ապրիլին ջախջախեց վերջինիս և վերստին կայացրեց Կարսի մարզը Հայաստանին հանձնելու որոշում: Վրաստանի կառավարությունը կրկին ակտիվացավ և վերահաստատեց Արդահանի գավառի նկատմամբ իր հավակնությունները: Վրացական զորքերը Ախալքալաքի և Ախալցխայի գավառները վերագրավելուց հետո մտան Արդահանի գավառի Փոցխովի տեղամաս: Ի վերջո, անգլիացիների որոշմամբ գավառը բաժանվեց Հայաստանի և Վրաստանի միջև: Սահմանագիծն անցնում էր Կուր գետով: Սակայն 1919-1920թթ. ողջ ընթացքում Արդահանի վրացական հատվածի զինվորական և քաղաքացիական իշխանությունները անընդհատ ուղեծություններ էին իրականացնում գավառի հայկական հատվածի նկատմամբ: Տեղի մահճեղական բնակչությանը հայկական իշխանությունների դեմ տրամադրելով վրացի և քաթար էմիսարները հող էին նախապատրաստում ամբողջ գավառը Վրաստանին միացնելու համար:

12. 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմի առաջին օրերին վրացական զորքն անակնկալ ներխուժեց Արդահանի գավառի հայկական հատվածը և Օլբիի գավառ ծանր կացության մեջ դնելով քեմալականների դեմ մարտնչող հայկական բանակին: Ակնհայտ էր, որ Հայաստանի դժվարին վիճակից օգտվելու մենշևիկյան կառավարության քաղաքականությունը պայմանավորված էր 1920թ. սեպտեմբերին Թիֆլիսում ձեռք բերված թուրք-վրացական գաղտնի համաձայնությամբ, ըստ որի թուրք-հայկական պատերազմում Վրաստանի բայրացական չեզոքության դիմաց Վրաստանը կստանար հայ-վրացական վիճելի տարածքները այդ թվում նաև Արդահանը: Սակայն, վրաց մենշևիկների այս «ձեռքբերումը» ժամանակավոր էր, քանի որ 1921թ. փետրվարին քեմալականները գրավեցին Արդահանը, իսկ Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով այն ամբողջովեց Թուրքիայի կազմում:

13. Հայաստանի ծովային ելքի և մերձսևծովյան տարածքների վերաբերյալ հայ-վրացական տարակրթությունների հարցքում Անգլիայի թվացյալ հայամետ դիրքորոշումը շատ հաճախ ձևական բնույթ էր կրում, քանի որ որոշում կայացնելու կարևոր պահերին բացակայում էր վերջինիս կամքն ու վճռականությունը: Այդ հարցերն ի վերջո իրենց լուծումը գտան Սևրի պայմանագրում և Վ. Վիլսոնի իրավարար վճռում, սակայն անգլիացիները, ինչպես նաև Անտանտի մյուս երկրները երես թեքեցին հայ ժողովրդից վերանայելով Սևրի պայմանագիրը, որի արդյունքում հսկայական տարածքային կորուստների հետ մեկտեղ Հայաստանը զրկվեց նաև ծովային ելքի հնարավորությունից:

14. Արդահանի գավառը հանդիսանում էր Հայաստանի ծովային ելքի նախադուռը, դեպի Սև ծով ուղի հարթելու միակ իրական հնարավորությունը: Մենշևիկյան Վրաստանի հավակնությունները Արդահանի և Օլբիի գավառների, ինչպես նաև վերջինիս հարող Էրզրումի նահանգի հյուսիսարևելյան՝ Թորոսի, Սպերի ու Բաբերդի գավառների և դեպի հյուսիս՝ Տրապիզոնի վիլայեթի վիլայեթի գյուղատնտեսական սանջակի վրա, ակնհայտորեն պայմանավորված էին Հայաստանը ծովային ելքի հնարավորությունից իսպառ զրկելու նդումներով: Դրանով

Հայաստանը ստիպված կլինի տարանցիկ փոխադրումներն իրականացնել Վրաստանի տարածքով և օգտվել վերջինիս նավահանգիստներից: Արդյունքում Վրաստանն այդ գերիշխող դիրքը կօգտագործեր Հայաստանը հաղորդակցային կախվածության մեջ պահելու համար, որով հնարավորություն կստանար հսկայական եկամուտներ ունենալ ու տարածքային և այլ վիճելի հարցերում գիջումների մղել հայկական կողմին:

15. ԱՄՆ-ը և շահագրգռված էր Հայաստանի տարածքների ընդարձակմամբ ու ծովային ելքի ձեռքբերմամբ և նույնիսկ պատրաստակամություն հայտնեց ստանձնել Հայաստանի մանդատը: Սակայն, իրականում, այդ մանդատի բողի ներքո ԱՄՆ-ը ձգտում էր իր ազդեցությունը հաստատել ողջ Փոքր Ասիայում և Անդրկովկասում՝ առաջ քաշելով միասնական մանդատի գաղափարը (Բոսֆորից մինչև Կասպից ծով և Սև ծովից մինչև Միջերկրական ծով): Բնականաբար այդ գաղափարը մերժվեց Անգլիայի և Ֆրանսիայի կողմից, որոնք պատրաստ էին ԱՄՆ-ին զիջել միայն Հայաստանի մանդատը, որը օսմանյան ժառանգության բաժանման ծրագրերով նախատեսված էր Ռուսաստանի համար, սակայն այժմ հասկանալի պատճառներով վերջինիս չէր տրվելու: Ուստի ԱՄՆ-ի սենատը մերժեց Հայաստանի մանդատը:

16. 1919-1920թթ. Հայաստանն ու Վրաստանը և կառավարությունների, և Եվրոպայում գործող պատվիրակությունների մակարդակներով երկար վեճեր ու ներհակություններ ունեցան Հայաստանի ծովային ելքի և մերձսևծովյան տարածքների հիմնախնդիրների կապակցությամբ: Ստեղծված աշխարհաքաղաքական իրավիճակի և հայ-վրացական չափից դուրս հակասությունների արդյունքում Հայաստանը և Վրաստանը գրեթե միաժամանակ կորցրեցին իրենց անկախությունը: Լազիստանն ու Արդահանը անցան Թուրքիային, և միայն Բաթումը, Խորհրդային Ռուսաստանի սեփական շահախնդրությամբ պայմանավորված, մնաց Խորհրդային Վրաստանին: Հայաստանի և Վրաստանի ղեկավարները չկարողացան զիտակցել, որ ոչ թե պետք էր թուրք-ռուսական ծավալապաշտությունն օգտագործել միմյանց դեմ, այլ ձեռք ձեռքի տված պաշտպանել սեփական պետականության անվտանգությունը:

Պատմական դասերն ու պատգամներն ավելի քան խոսում են: Դրանք պետք է դառնան Հայաստանի և Վրաստանի այսօրվա դիվանագետների, պետական, հասարակական ու քաղաքական գործիչների հիմնական ուղեցույցը: Չէ՞ որ այսօր էլ մեր տարածաշրջանի գլխավոր սպառնալիքը շարունակվում է մնալ թուրք-ադրբեջանական գործոնը:

Առեմախոսության հիմնական դրույթները շարադրված են հեղինակի հետևյալ հրապարակումներում.

1. Թորոսյան Շ. Ա., Հայ-վրացական հարաբերությունների պատմությունից (ախալբալաքցիների գաղթը 1918թվականին), «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 2002, թիվ 1, էջ 141-147:
2. Թորոսյան Շ. Ա., Դեպի ծով ելքի հարցը և հայ-վրացական տարակարծությունները Սան Ռեմոյի խորհրդաժողովում, «21-րդ դար», Երևան, 2013, թիվ 4, էջ 135-153:
3. Թորոսյան Շ. Ա., Լազիստանի խնդրում հայ-վրացական տարակարծությունները Լոնդոնի խորհրդաժողովում (1920թ. փետրվար-մարտ), «Հայոց պատմության հարցեր», Երևան, 2013, հ. 14, էջ 161-172:
4. Թորոսյան Շ. Ա., Արդահանի խնդիրը հայ-վրացական հարաբերություններում (1920թ. հունվար-օգոստոս), «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 2014, թիվ 2, էջ 3-15:

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 23.00.04 "Международные отношения".
Защита состоится 18 сентября 2015г., в 16.00 часов, на заседании специализированного совета 056 ВАК при Институте национальных стратегических исследований РА.
(Адрес: 0037, Армения, Ереван, ул. К. Улнеци 56/6)

Резюме

Вопросы международного положения и внешней политики Первой республики Армения являются неисчерпаемой темой для исследователей. К числу этих вопросов относятся вопрос выхода Армении к морю и непосредственно связанная с ним проблема причерноморских территорий, которые являются важнейшими во внешней политике Армении. Изучение этих вопросов сопряжен с интересными и заслуживающими особого внимания моментами.

Вопрос выхода к морю с точки зрения дальнейшего существования и развития молодой независимой армянской республики рассматривался как один из приоритетных направлений внешней политики. Исходя из этого, правительство О. Каджазнуни в своих указах, данных делегации А. Агароняна, отбывающей в декабре 1918 г. в Париж, сделало акцент на проблему выхода к морю, придавая этому вопросу большее значение, чем территориальным вопросам. А национальная делегация в Европе, возглавляемая Погосом Нубаром, выдвигая более серьезные территориальные требования (все провинции Восточной Армении и Киликию), ставила целью обеспечить выход и к Черному, и к Средиземному морю.

И сегодня альтернативный выход к морю остается для Армении приоритетным вопросом. Таковым может быть выход через Трапезунд или какой-либо другой турецкий порт, однако, из-за политики Турции, основанной на предусловиях, что связано с Арцахским конфликтом, армяно-турецкая граница остается закрытой. Следовательно, Армения должна предпринимать более радикальные шаги. Этот символический период времени – Столетия геноцида армян, должен стать соединением усилий армян и всего продвинутого человечества для признания геноцида и получения соответствующей компенсации. Одним из проявлений вышеуказанного должно быть свободное обеспечение выходом к морю через территорию Турции.

Объем диссертации – 202 компьютерные страницы. Работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы и источников. Главы в свою очередь состоят из параграфов.

Во введении представлены актуальность темы, вопросы и цели исследования, научная новизна и прикладное значение работы, ее хронологические рамки, методология и краткий обзор использованной литературы и первоисточников.

В первой главе, озаглавленной "Вопрос выхода к морю и проблема Лазистана в армяно-грузинских отношениях", обосновывается необходимость и важность выхода к морю для Первой республики Армения, рассматриваются возможность выхода к морю через Киликию, Трапезунд и Лазистан и препятствующие тому обстоятельства. Глава состоит из четырех параграфов.

В первом параграфе, озаглавленном "Вопрос выхода к морю как приоритет внешней политики Республики Армения", вопрос обеспечения выхода к морю рассматривается в качестве приоритетного во внешней политике РА. Трудно переоценить важность этого вопроса для обретшей независимость республики как в экономическом и политическом плане, а также с точки зрения дальнейшего развития и прогресса. Решение этой проблемы избавило бы республику от коммуникационной зависимости и укрепило бы позицию Армении в вопросах территориальных споров с соседними государствами.

Во втором параграфе, озаглавленном "Киликия как возможность выхода к Средиземному морю и позиция Франции", обсуждается ситуация, создававшаяся после

Парижской конференции и обусловленная территориальными претензиями и противоречиями великих держав, не давала возможности решить вопрос выхода к Средиземному морю.

В третьем параграфе – "Трапезунд как возможность выхода к Черному морю и позиция понтийских греков" – рассматривается вопрос выхода Армении к морю через Трапезунд в контексте армяно-греческих отношений. Обсуждается также недружелюбная позиция греков в этом вопросе.

Четвертый параграф, озаглавленный "Армяно-грузинские разногласия в вопросе предоставления выхода к морю через Лазистан. Позиция союзников", посвящен вопросу предоставления Армении выхода к морю через Лазистан и позиции Грузии и держав Антанты.

Во второй главе диссертации, озаглавленной "Проблема Батуми в вопросе выхода Республики Армения к морю", представлены политика держав в отношении Батуми, вопрос выхода Армении к морю через Батуми, обсуждавшийся как международной комиссией, определявшей границы Армении, так и на конференции в Сан-Ремо. Вопрос Батуми рассматривается также в контексте русско-грузинских отношений. Помимо сказанного обсуждается и вопрос передачи англичанами Батуми Грузии. Данная глава включает четыре параграфа.

В первом параграфе, озаглавленном "Политика держав в вопросе Батуми (январь 1919г. – февраль 1920г.)", обсуждается политика держав Антанты и России (во-первых, Добровольческой армии, затем – советской власти) в вопросе Батуми.

Во втором параграфе – "Вопрос Батуми в международной комиссии, определяющей границы Армении (февраль-март 1920г.)", представлено обсуждение вопроса Батуми в рамках Лондонской конференции, определявшей границы Армении, где проявилась политика отрицания грузинской стороны.

В третьем параграфе – "Вопрос Батуми на конференции в Сан-Ремо (апрель 1920г.)" – представлено обсуждение вопроса Батуми как в рамках конференции в Сан-Ремо, так и в совещаниях армянской и грузинской делегаций.

Четвертый параграф – "Русско-грузинский договор от 7-го мая 1920г. и передача Батуми Грузии" – посвящен обсуждению вопроса о Батуми в контексте русско-грузинских отношений. Представлены обстоятельства и процесс передачи Батуми Грузии.

В третьей главе – "Вопрос Ардагана в армяно-грузинских отношениях" – рассматривается вопрос Ардагана как преддверья для выхода Армении в причерноморский регион и проблема Ардагана в связи с присоединением Карса к Армении, представлено обсуждение этого вопроса в армяно-грузинских отношениях в 1919-1920гг., в том числе и в ходе турецко-армянской войны. Глава состоит из четырех параграфов.

Первый параграф – "Присоединение Карсской области к Армении и позиция Грузии (январь-апрель 1919г.)" – посвящен рассмотрению вопроса присоединения Карсской области к Армении в контексте политики Англии и Добровольческой армии, позиции Шуры и Грузии, а также вопросам претензий Грузии в отношении Ардагана.

Во втором параграфе, озаглавленном "Вопрос Ардагана в армяно-грузинских отношениях и временное решение проблемы (май-декабрь 1919г.)", представлены разногласия, возникшие вокруг вопроса об Ардагане после присоединения Карсской области к Армении в 1919г.

Третий параграф – "Дальнейшее развитие событий в вопросе Ардагана в январе-августе 1920г." – посвящен рассмотрению Ардаганского конфликта в армяно-грузинских отношениях.

В четвертом параграфе, озаглавленном "Вопрос Ардагана в ходе турецко-армянской войны", в контексте армяно-грузинских противоречий представлены события, связанные с Ардаганом в ходе турецко-армянской войны.

В заключении обобщаются основные выводы диссертации.

Уроки истории говорят сами за себя. Они должны стать путеводителями для современных государственных, общественных, дипломатических и политических кругов Армении и Грузии. Ведь и сегодня азербайджано-турецкий фактор остается основной угрозой для нашего региона.

THE ISSUE OF THE ACCESS TO THE SEA IN THE FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF ARMENIA IN 1919-1920

Dissertation under 23.00.04 cipher "International Relations" to be awarded the degree of the candidate of historical sciences. The public defense will be held on September 18, 2015, at 16.00, at the session of the specialized council 056 of the HAC of the Institute for National Strategic Studies of the RA.
(Address: 0037, Yerevan, Armenia, K. Ulnetsi 56/6)

Resume

Issues of the international situation and foreign policy of the First Republic of Armenia are an inexhaustible topic for the researchers. Among them we should note about the access to the sea and issues related to the Black Sea territories, which are considered among the most important issues of Armenia's foreign policy. The study of these issues has very interesting and noteworthy aspects.

The issue of the access to the sea from the aspect of existence and development of the newly independent Republic of Armenia was regarded as one of the priorities of foreign policy. On this basis, the Government of H. Kajaznuni in their instructions, given to the delegation of A. Aharonyan leaving in December 1918 for Paris, focused on the problem of access to the sea, making this issue more important than the territorial ones. A national delegation to Europe, headed by Poghos Nubar, pushing more serious territorial claims (all provinces of Western Armenia and Cilicia), aimed to provide an access to both Black Sea and the Mediterranean Sea.

Today also, an alternative access to the sea remains a priority issue for Armenia. Such can be an access via Trabzon, or any other Turkish port, but due to the policy of Turkey, based on preconditions, which is related to the Artsakh Conflict, the Armenian-Turkish border remains closed. Therefore, Armenia should take steps that are more radical. This symbolic period - Centennial of the Armenian Genocide should be the time for the united efforts of all the Armenians and advanced humanity to recognize the genocide and to obtain appropriate compensation. One of the manifestations of the above mentioned should be to ensure free access to the sea through the territory of Turkey.

The thesis includes 202 computer pages. The work consists of an introduction, three chapters, conclusion, bibliography and sources used. Chapters are divided into subchapters.

The introduction focuses on the relevance of the topic, goals and objectives of the thesis, its scientific novelty and practical significance, chronological scope, methodology, sources used and a brief review of the literature.

The first chapter, entitled "Exit to the sea and the issue of Lazistan in Armenian-Georgian relations", focuses on the justifications of the Republic of Armenia regarding the need for the access to the sea and possibilities for this access through Cilicia, Trabzon and Lazistan and the circumstances hindering this process. The chapter is divided into four subchapters.

The first subchapter is entitled "The issue of the access to the sea as a priority of Armenia's foreign policy". Here the ensuring of the access to the sea is considered as one of the top priorities of Armenia's foreign policy, which is of great importance for the economic and political development of the new independent state. It would guarantee the absence of the communication dependence of the republic, and help Armenia to act more confident in case of disputes with neighbors regarding territorial issues, etc.

The second subchapter is entitled "Cilicia as a possibility for the access to the Mediterranean Sea and the position of France", which focuses on the situation shortly after the Paris Summit, which, due to the territorial ambitions and contradictions of the great powers, caused obstacles in the process of solving the problem of the access to the Mediterranean Sea.

The third subchapter is entitled "Trabzon as a possibility for the access to the Black Sea and the position of the Pontic Greeks", which focuses on the issue of providing Armenia with the access to the sea through Trabzon in the context of the Armenian-Greek relations. The disinclination of the Pontic Greeks regarding this matter is also revealed in this subchapter.

The fourth subchapter is entitled "The Armenian-Georgian disagreements regarding the provision with the access to the sea through Lazistan: the position of the Allies", which focuses on the position of the Entente Powers and Georgia regarding this issue.

The second chapter is entitled "The issue of Batumi in the context of the issue of the access to the sea of the Republic of Armenia". Here there is described the policy of the powers practiced towards Batumi, the issue of provision Armenia with the access to the sea through Batumi and the borders of Armenia by the international commission and San Remo Conference, as well as the issue of Batumi in the context of the Russian-Georgian relations and the transfer of Batumi by the British to Georgia. The chapter is divided into four subchapters.

The first subchapter is entitled "The policy of powers towards the Batumi issue (January 1919 -1920 in February)", which highlights the policy of the Entente Powers and Russia (first - Volunteer Army, then - Soviet army) regarding Batumi.

The second subchapter is entitled "The Batumi issue during the discussion of the commission marking the borders of Armenia (1920 February-March)". Here the focus is made on the issue of drawing the borders of Armenia, based on the decisions made during the London Conference, where the negative attitude of the Georgian side is clearly displayed.

The third subchapter is entitled "The issue of Batumi at San Remo Conference (April, 1920)", which presents the problem of Batumi in the framework of San Remo Conference, as well as in the context of the negotiations of the Armenian and Georgian delegations.

The fourth subchapter is entitled "The Georgian-Russian treaty after May 7, 1920 and the transfer of Batumi to Georgia", where the issue of Batumi is discussed in the context of Russian-Georgian relations. Here we bring the details of the transfer of Batumi to Georgia.

The third chapter is entitled "The issue of Ardahan in the Armenian-Georgian relations". Here we discuss the possibility of the access to the Black Sea through the regions of Ardahan, the emergence of the Ardahan issue as a result of passing the Kars Province under the jurisdiction of Armenia, the reflections of this issue in the Armenian-Georgian relations in 1919-1920, also in the process of the Turkish-Armenian War. The chapter is divided into four subchapters.

The first subchapter is entitled "The accession of Kars to Armenia and the position of Georgia (1919, January-April)", where this process is presented in the context of the policy practiced by England and Volunteer Army, Shura behavior and attitude of Georgia, as well as the formation of Georgian claims towards Ardahan.

The second subchapter is entitled "The Ardahan issue in the Armenian-Georgian relations and the temporary solution of the issue (May-December, 1919). Here the focus is made on the controversies, which arose around Ardahan in 1919 after the accession of the province of Kars to Armenia.

The third subchapter is entitled "The future developments around the Ardahan issue in January-August of 1920". Here we present the future development of the Ardahan issue in the context of the Armenian-Georgian relations.

The fourth subchapter is entitled "The Ardahan issue during the Turkish-Armenian War". Here the developments around the issue of Kars in the context of the Armenian-Georgian relations during the Turkish-Armenian War are brought.

The main conclusions of the thesis are summarized in the conclusion.

The lessons of history speak for themselves. They should be a guide for modern state, social, diplomatic and political circles of Armenia and Georgia. Even today, the Azerbaijani-Turkish factor remains the main threat to our region.